

Qənirə Əmircanova



**Gözəllik və  
kamillik ilahəsi**

2008  
523

446.1  
273

Qənirə Əmircanova

# GÖZƏLLİK VƏ KAMİLLİK İLAHƏSİ

10068

*İlk görkəmli ərəbşünas qadın alimimiz,  
filologiya elmləri doktoru, professor  
Aida İmanquliyevanın  
həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur.*

59448

M.F. Axundov adına  
Azərbaycan Milli  
Kitabxanası

ARXIV

Bakı – 2008

Ш16.1.А + Ч 216 (2А)

Az-2  
Ə-71

- Ön sözün müəllifi: **Pənah Xəlilov**  
*filologiya elmləri doktoru,*  
*professor*
- Elmi redaktor: **Əlibala Hacızadə**  
*yazıçı*
- Redaktor: **Afət Bakıxanova**  
*Respublikanın əməkdar müəllimi*

“Gözəllik və kamillik ilahəsi” adlı kitabı Qənirə Əmircanovanın altıncı kitabıdır. Kitabda ilk görkəmli ərəbşünas qadın alimimiz, filologiya elmləri doktoru, professor Aida xanım İmanquliyevanın həyat və yaradıcılığından söz açılır, ərəb ədəbiyyatı haqqında yazdığı elmi monoqrafiyalar, etdiyi tərcümələrdən danışılır, alimin Azərbaycan ərəbşünaslığı elmində tutduğu mövqeyi aydınlaşdırılır.

Q. Əmircanova  
Ə-71(08) Gözəllik və kamillik ilahəsi. - Bakı, “Avropa” nəşriyyatı,  
2008. -128 s.

Ə  $\frac{4702060102-14}{8032-2008}$  qrifli nəşr

## *Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunur.*

*Deyirlər, yaxşı insanlar az-az gəlir dünyaya... Əzabları, ağrı-acısı ilə dolu olan dünya elə onların çiyinləri üzərindədir. Hər dəfə belə insanlarla rastlaşanda bir hiss keçir qəlbimdən: “İlahi, sən bütün xeyirxahları öz pənahında saxla! Heç bir mərdi namərdə möhtac eləmə! Alimləri qoru! Bizlər üçün... Qəlblərini, ruhlarını yalnız gözəlliklə bəzə! Əks halda, onlar sınar, məhv olar. Bax onda qiyamət qopar, dünya məhvərindən çıxar. O zaman yaşamağa dəyərmə?*

*- Yox, yox!...”*

## ÖN SÖZ

*Həqiqəti danış, həqiqət xilas edir.*

*Azərbaycan atalar sözü*

Görən, həqiqət nəyi xilas edir?

Həqiqət insanı riyadan, məkrdən, pisliklərdən xilas edir və dünyanın bütün gözəlliklərini onun gözləri qarşısında elə gözəllik dəyərində göstərə bilir. Bütün bu gözəllikləri insan zaman-zaman dərk edir. Nahaq yerə demirlər ki, gözəlliyə günəş işığında baxmaq lazımdır. Günəş isə hər şeyi, bütün var olanı aydın, tərtemiz göstərə bilir. "Gözəllik və kamillik ilahəsi"ndə olduğu kimi...

Şərq qadınları gözəl olur...

Gözəl olan bu xilqət haqqında yazılmış bu kitab da elə gözəllik ruhunda yazılıb. Adətən, qadınlar bir-birlərinə qarşı qısqanc olurlar. Qadının qadın haqqında kitab yazması özü də gözəllikdir. Ona görə ki, gözəlliklərin cütləşməsi elə bir sehrli, sirli bir aləm yaradır ki... Bu gözəlliyi ancaq və ancaq sevmək lazımdır. Qənirə xanımın Aida xanıma olan sevgisi kimi... Bu sevgi dərhal, elə ilk sətirlərdən hiss olunur. Sevgi isə elə bir duyğudur ki, onu ört-basdır etmək olmur.

...Mən Qənirə xanıma ilk öncə dərslük müəllifi kimi tanımışam. Onunla Təhsil Nazirliyində keçirilən bir iclasda tanış oldum. Bir filoloq kimi, ədəbiyyat proqramına bildirdiyi münasibəti dərhal diqqətimi cəlb etdi. Öz-özümə fikirləşdim: "O, əsl tənqidçi-ədəbiyyatşünasdır." Çox keçmədi ki, "Ədəbiyyat dərsləri interaktiv təlim metodlarında" adlı

dərs vəsaitini həm müəllimlərin, həm də abituriyentlərin ixtiyarına təqdim etdi. Kitabı görəndə fikirləşdim: "Demək, səhv etməmişəm."

Sonralar tez-tez mətbuat səhifələrində imzasına rast gəlirdim. Yazdığı məqalələrdə ifadə etdiyi fikirləri ruhumu oxşayır. Odur ki, yaradıcılığını yaxından izləyirəm. Onun bütün yazılarında bir qadın zərifliyi, qadın məlahəti, qeyri-adi səmimi düşüncə tərzini oxucuya sirayət edir və mən belə hesab edirəm ki, o, özünü oxucusuna sevdirməyi bacarır. Mən onun məqalələrini adi bir oxucu kimi oxumuram, "su kimi içirəm" desəm, daha düzgün olar.

Budur, qarşımda yeni bir kitabı: "Gözəllik və kamillik ilahəsi..." Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor Aida xanım İmanquliyevanın həyat və yaradıcılığına, tədqiqat əsərlərinə həsr olunmuş monoqrafiya... Aida xanımın özü kimi gözəl bir sənət nümunəsi... Necə ürəklə yazılmış, necə sevgi ilə təsvir və tərənnüm edilmişdir. Aida xanıma tanıyan, yaradıcılığını daima izləyən bir şəxs kimi bu monoqrafiyanı onun ruhuna layiqli bir əsər hesab edirəm. Müəllif öz fikirlərini altı fəsildə ümumiləşdirir. Hər fəsil bir məsələyə, onun tədqiq etdiyi bir mövzuya həsr olunub və əsərin ideyası bütün fəsilləri bir-biri ilə bağlayır. Müəllif onun tərcümələri üzərində xüsusi dayanır, onlara həm alim, həm qadın, həm də azərbaycanlı kimi münasibət bildirir. Geniş ədəbi-mədəni dairələrə çıxan bu mülahizələri ərəb dilini bilməyən, mənim kimi bir ədəbiyyatşünas olan Qənirə xanım Əmircanovanın şəxsi, lirik duyğularına sığışdırmaq niyyəti yanlış olardı, amma onları filologiya elmləri doktoru, professor Aida xanım İmanquliyevanın sərbəlləşdirilmiş tədqiqatı fonunda bir daha təsdiq etmək, ərəb ədəbiyyatı aləminə bələdliyi kimi

başla düşülməlidir. Bu azmış kimi, Qənirə xanım Əmircanova Aida xanım haqqında deyilmiş, yazılmış fikirlərə də münasibət bildirir və hesab edirəm ki, belə yanaşma tərzilə öz-özlüyündə gözəllikdir.

Məni bir insan kimi kövrəldən məqamlar isə “Cavabsız məktublar” adlanan fəsildə verilən lirik yazılardır. Bu məktublar Azərbaycan xalq şeirindən gəlmə bayatı ilə başlanır:

Əzizim, bəxti yarım  
Bəxtimin taxtı yarım.  
Üzündə göz izi var  
Sənə kim baxdı, yarım?!

Epiqraf monoqrafiyanın bütün mətni boyu səslənən bir ahəngdir ki, onun həm bəmi var, həm zili! Bu mənəvi təzad da müəllifin üslubuna hopduğuna görə gözlənilməz və tamam orijinal təsir bağışlayır. Bu məktublar mənə çox təsir etdi və onları dönə-dönə oxudum, oxuduqca kövrək duyğular yaşadım, dünyadan nakam köçmüş qızım Baharı xatırladım. Düşündüm, düşündüm... (Payızı gəlməmiş solan Baharım...)

Hər bir oxunaqlı əsərin təsirilə yaşamaq bu deməkdir. Müəllifin sənə təlqin etdirdiyi fikirlər də budur. Bütün bunları Aida xanım İmanquliyevanın oxucularına çatdıran, onu bir daha sevdirən isə müəllifdir, onun çox duyğusal, səmimi fikirləri, insanları sevən ürəyidir... Bunları sadalamaqda məqsədim ədəbiyyatşünas Qənirə xanım Əmircanovanın monoqrafiyasının təqdirəlayiq, geniş diapozonlu və təptəzə olduğunu sübut etməkdir.

Qənirə xanım! Yaradıcılığınızda bir şeyi daima müşahidə etmişəm: siz insanları və sənətinizi sevirsiniz və onlar haqqında sevə-sevə yazırsınız.

Bütün yazdıqlarınızda və bundan sonra yazacaqlarınızda qeyri-adi sevgi və qeyri-adi gözəllik... Uca Tanrı sizi bu sevgidən əskik etməsin! Allah amanında!..

*Pənah XƏLİLOV*  
*filologiya elmləri doktoru,*  
*professor,*  
*əməkdar elm xadimi,*  
*prezident təqaüdçüsü*

## “GÖZƏLLİK VƏ KAMİLLİK İLAHƏSİ” HAQQINDA GÖZƏL VƏ KAMİL KİTAB

Əziz oxucum!

İndi mütləq etdiyiniz bu kitabın əlyazmasını demək olar ki, birnəfəsə, bir oturma oxudum. Yox, bu o söz deyil, “oxudum” yox, burada su kimi “içdim” demək, daha doğru olardı. Düzü, haçandı belə kitab görməmişdim və bu cür də oxuduğum yadıma gəlmir. Öz sözünü, öz hərəkətini deyəndən və eləyəndən sonra dəfən-dəfən dönüb yoxlayan və saf-çürük eləyən bir insan kimi, indi də bu qəribə halımı təhlil edəndə, bu qeyri-adi oxunuşun səbəblərini arayanda, iki məqamı tapıb bir az toxtadım, başa düşüb rahatlandım.

Birinci məqam budur ki, o, adi bir insan haqqında deyil, sözün həqiqi mənasında, qeyri-adi, son dərəcə gözəl, əsil-nəsilli, nəcabətli və nəcib bir insan, sevə-sevə yaşayan, sevə-sevə yazıb-yaradan, ürəyini yazılarının, kitablarının, daha dəqiq desəm, hər sözünün üstündə şam kimi yandırır əridən, həqiqətən, böyük, təkrarsız bir alim, qənirsiz bir gözəl, bənzərsiz bir Ana (bütün analar bənzərsiz olur, bir-birinə oxşayan iki ana tapa bilməzsən), misilsiz bir ömür-gün yoldaşı olan bir ilahi qadın, ən ümdəsi isə, mənim çox yaxşı tanıdığım-ilk gənclik çağlarından – Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb şöbəsinin tələbəsi olduğu illərdən ta dünyasını dəyişənə qədər şərəfli, mənalı, ancaq, çox təəssüf ki, çox qısa ömrü gözümün qabağında keçən əziz və unudulmaz Aida xanım İmanquliyevə

va haqqında yazılmışdı. O, həqiqətən, gözəl idi, mehriban idi, ünsiyyəti sevən idi, onunla danışan hər kəs-müəllim də, tələbə yoldaşları da özündən asılı olmayaraq, özünü xoşbəxt sayırdı, çünki onun aurasında gözəgörünməz, ancaq hiss olunan bir xoşbəxtlik cəlvələndirdi. Bunu o özü də duyurdu və dönüb xoşbəxtlərin xoşbəxti olurdu. Kimin qızı olduğu ilə öyünməzdi, halbuki öyünüləsi bir kişinin qızı idi; o, Azərbaycan jurnalistikasının canlı klassiki, o zamankı ədəbi-ictimai mühitdə sevilib-seçilən, insanlığı, fəaliyyəti, xeyirxahlığı ilə, aramızda çox yaş fərqi olmasına baxmayaraq, bir çox gənc qələm sahibləri kimi mənəm də böyük dostum olan, böyük Nəsir İmanquliyevin gözünün ağı-qarası, yeganə ciyərparası idi. Kim olsaydı onun yerinə, bununla öyünərdi. Onu kimin, kimin oğlu ya qızı olmağı yox, ürəyi maraqlandırardı, əxlaqı, insanlığı, insafı maraqlandırardı, çünki o özü ürək adamı idi. Bu xasiyyətini sonralar da dəyişmədi: Azərbaycanın XX əsr ədəbiyyatının nəhəng söz ustası, “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti” və s. kimi ölməz əsərlərin müəllifi, böyük alimimiz, 1953-1958-ci illərdə universitetdə mənə dərs demiş, “Ədəbiyyatşünaslığa giriş” fənnindən imtahan kitabçama “əla” qiymət yazmış (o kitabçanı 55 ildir ki, ömrümün gözəl çağlarının yadigarı kimi indi də saxlayıram), mənə 1962-ci ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv seçiləndə ilk zəmanət verən, ilk hekayələrimi çəkinə-çəkinə oxuduğum, ustadım Mir Cəlal müəllimin gəlini olanda da, illər sonra müasir Azərbaycanın memarı, ümummilli liderimiz, ölməz Heydər Əliyevin qudası olanda da, elə olduğu kimi qaldı, öyünüb-lovğalanmadı, dəyişmədi. Yalnız bir dəfə dəyişdiyini eşitdim: mənfur xəstəlik onu yatağa salandan az sonra ona baş çəkmək istədiyimi yanına gedib-gələnlər qızlar vasitəsilə çatdıranda o, razı olmamışdı və

demişdi ki, Əlibala müəllim gəlməsin, mən istəmirəm ki, o, məni belə görsün, qoy xəyalında, xatirəsində necə olmusamsa, elə də qalım!

Bu da bir həssaslıq, qeyri-adilik! Doğrudan da, o gözəl, o gənc, o mehriban Aida xanım mənim xatirimdə elə həmişə gördüyüm kimi, elə o cür gözəl, o cür gənc və mehriban bir nakam gəlin kimi yaşayır.

“Gözəllik və kamillik ilahəsi” adlı kitabın əlyazmasını belə, su kimi içməyimin ikinci əsas səbəbi, sən demə, onun müəllifi, ədəbiyyatşünaslıq elmimizə təzə-təzə qədəm qoyan, artıq bir neçə kitab və məqalələri ilə hələlik məhdud miqdarda olsa da, sivil oxucu kütləsinin obyektiv qiymət verib bəyəndiyi, gələcəyinə böyük ümidlər bəslədiyim gözəl və istedadlı ədəbiyyatşünas Qənirə xanım Əmircanovanın sehrli, füsunkar qələmi, olduqca sadə, ancaq olduqca da şirin, şairanə və obrazlı düşüncə tərzini və dili imiş!

Qənirə xanım mənim aləmində məcnun ədəbiyyatşünasdır; yəni o, sözü, şeiri, sənəti məcnun kimi sevir. Sevib canına, qanına hopdurmadiğı, tam özünüküləşdirmədiyi sənətkar və sənət əsəri haqqında söz deməz, qələm çalmaz Qənirə xanım! Onun bu xislətini indiyə qədər oxuduğum bir sıra yazılarında (məsələn, “Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal”, “Ayrılığa dözməyən şair”, “Xanım İsmayılqızının şeiriyəti haqqında düşüncələrim,” “Bir görüşün izi ilə” və s.) hiss etmişdim, ancaq gərgin və uzun yaradıcılıq zəhmətinin məhsulu olan, həcm və elmi tutum cəhətdən monumental bir iş saydığım bu kitabı bir daha sübut edir ki, bu, onun yaradıcılığının əsas aparıcı xüsusiyyətidir və hər cür alqışa layiqdir. Bəli, Qənirə xanım əvvəlcə sevir, sonra yazır. Mən heç cür təsəvvür edə bilmirəm ki, Qənirə xanım-bu

fədakar və vurğun ədəbiyyat adamı sevmədən, vurulmadan hansısa bir sənətkar və sənət əsəri haqqında söz deyə bilsin, əsər yazsa bilsin! İnanmırsan? Onda oxu bu kitabı-“Gözəllik və kamillik ilahəsi” ni oxu. Oxu və gör ki, Qənirə xanım həyatı, yaradıcılığı haqqında əsər yazmaq istədiyi şəxsiyyəti və onun əsərlərini Azərbaycan ərəbşünaslığı elmində ayrıca bir yer tutan görkəmli alim, sözün həqiqi mənasında, böyük insan, gözəl ana, gözəl qadın, gözəl elm təşkilatçısı, filologiya elmləri doktoru, professor Aida xanım İmanquliyevanın ömür yolunu, ürəyini, düşüncələrini, fəlsəfəsini, bütün əsərlərini necə diqqətlə, necə sevə-sevə öyrənib, onun özünə də, sözünə də necə dəlicəsinə vurulub və sonra bu kitabı yazıb! Bu monoqrafiyanın az qala hər sətri, bölməsi tədqiqatçının Aida xanıma və onun qələmindən çıxan elmi məhsullara bəslədiyi böyük məhəbbətdən xəbər vermirmi? Bunu görməmək, hiss etməmək mümkün deyil, vallah, mümkün deyil!

Yeri gəlmişkən, bir məqamı xüsusi vurğulamaq istəyirəm: o da bundan ibarətdir ki, ixtisasca ərəb ədəbiyyatı mütəxəssisi olmayan, uzaq başı, qədim, zəngin ərəb ədəbiyyatının keçib-gəldiyi mürəkkəb, ziddiyyətli yol və onun görkəmli ədəbi simaları barədə adi bir oxucu təsəvvürü olan Qənirə xanım elmi yaradıcılığını tədqiqat obyektinə olaraq seçdiyi Aida xanımın əsərlərini, məqalə və monoqrafiyalarını elə dərindən və hərtərəfli öyrənmiş, elə özünüküləşdirmişdir ki, o, ədəbiyyat və onun nümayəndələri haqqında lap əsl mütəxəssis sözü deyə bilər!

Mən cəsərlə deyə bilərəm ki, sən Qənirə xanımın bu kitabını oxuyandan sonra ən azı üç məsələ barəsində məlumat əldə edəcəksən, özü də çox dolğun, əhatəli bir məlumat!

Birincisi, sən üzünü belə görmədiyən, bir kitabını belə oxumadığın Aida xanımın özünü görmüş, əsərlərini oxumuş kimi olacaqsan və o, sənün sevimli aliminə, həmfikrinə, ziyalına və müəlliminə çevriləcək. Bil ki, bunu sənə Qənimə xanım bəxş edir, Qənimə xanım sevdin.

İkincisi, sən XX əsr ərəb məhcər ədəbiyyatı deyilən maraqlı və böyük bir ədəbiyyatın yaranması, keçdiyi çətin və əzablı yol, onun Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nüaymə kimi ölməz nümayəndələri, onların həyatı, mübarizəsi, əsərləri, fəlsəfi-ədəbi görüşləri, hətta ayrı-ayrı seçmə şeirləri ilə yaxından tanış olacaqsan, mənən, qəlbən zənginləşəcəksən. Bunu sənə Aida xanımın özü və onun zəngin elmi-ədəbi mənəvi dünyasına baş vuran Qənimə xanım bəxş edəcək. Sən məhcər ədəbiyyatını da biləcəksən, “Qələmlər birliyi”ndə olacaqsan, Cübran Xəlil Cübranı da, Əmin ər-Reyhaniyi də, Mixail Nüayməni də oxumuş, tanımış və sevmiş olacaqsan!

Üçüncüsü, sən burada kitabın müəllifinin – Qənimə xanımın özü ilə, onun iç dünyası ilə, tarixə, ədəbiyyata, həyata, məhəbbətə, ayrılığa-hər bir insanı ömrü boyu düşündürən, məşğul edən bu əzəli, əbədi məsələlərə baxışları ilə tanış olacaqsan, düşünəcəksən, düşünəcəksən. Və beləliklə, üzünü görüb səsinə eşitmədiyən təkə Aida xanım deyil, Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani, Mixail Nüaymə deyil, həm də bu kitabın müəllifi Qənimə xanım da sənün dostuna, həmdəminə, sevimli müəllifinə çevriləcəkdir. Bəli, sən təkə bu kitabı oxumaqla üç maraqlı, şirin, sirli-sehrli dünyaya baş vuracaqsan, oradan nə götürsən, nə qazansan, sənün mənəvi qazancın olacaq.

Mən burada bunu deməyi artıq hesab edirəm ki, bu kitab neçə fəsildən ibarətdir və necə adlanır. Bunu onsuz da

sən özün bir az sonra görəcəksən. Necə deyərlər, görünən dağa nə bələdçi?

Lakin bunu deməkdən özümü saxlaya bilmirəm ki, bu kitab sənün oxuduğun digər tədqiqat əsərlərinə bənzəmir: bu, quruluqdan, soyuq elmi mülahizələrdən, standart cümlə və ifadələrdən ibarət adi bir kitab deyil, burda sənün müəllifinin yanar, məhəbbət dolu ürəyini, tədqiq etdiyi mövzuya, yəni Aida xanıma və onun əsərlərinə olan böyük sevgisini görəcəksən və bu sevgi heç özünün də xəbərini olmadan sənə sirayət edəcək və sən də onun müəllifi kimi, Aida xanımın ürəyinə, yazdıqlarına, necə deyərlər, bir könlüdən min könlə məftun olacaqsan və sevincə, çünki bu kitab sırf quru elmi kitab deyil, o, çox ustalıqla, böyük ürəklə qələmə alınmış nağıl kitabı, şirin məhəbbət dastanına bənzər mənalı bir kitabdır; o, elə bil təkə istedadlı alim tərəfindən deyil, həm də çox zərif təbli, hissə, sözə hakim qüdrətli bir şair tərəfindən qələmə alınmış bir kitabdır. Burada elmi dil gözəl, axar-baxarlı, zəngin bir publisistika ilə, şairənə bir bədiiliklə qaynayıb-qarıxmışdır və bu, məni çox sevindirir.

Qənimə xanımın bu kitabını digər tədqiqat əsərlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də, sonda “Cavabsız məktublar” silsiləsindən verdiyi son dərəcə kövrək, yüksək sənətkarlıqla yazılmış, hərəsi ayrıca gözəl bir şeiri xatırladan mənsur şeirlərdir. Bəli, mənsur şeirlər! Müəllif tədqiq etdiyi və öyrəndikcə sevdidiyi, ilahiləşdirdiyi Aida xanımın sanki ürəyinə girir, onun məhrəm iç dünyasına daxil olur və onunla o qədər doğmalaşır ki, onun doğmalarını da özü kimi sevir, ürəklərini oxuyur və vaxtında, o, hələ sağ ikən onların ona-o böyük insana dediklərini, hətta deyə bilmədiklərini, o, dünyasını dəyişəndən sonra belə onsuz yaşa-



dıqları bu aləmdə onsuzluqdan çəkdikləri ayrılıq əzablarını o doğmaların-əziz və vəfali ömür-gün yoldaşı, mənim sevimli ustadım Mir Cəlalin böyük oğlu, yüksək mədəniyyət və elm sahibi, dostum, akademik Arif Paşayevin, ciyərpəraları, dünyada hər kəsdən çox istədiyi, ancaq doyunca sevib oxşamadığı, nigaran getdiyi, sonrakı xoşbəxtliklərindən xəbərsiz olduğu qızlarının-indi artıq görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor kimi tanınan Nərgiz xanımın, ölkəmizin birinci xanımı, UNESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili kimi xalq tərəfindən sevilən Mehriban xanımın dilindən qələmə alır və bununla öz kitabını daha da şirinləşdirir və oxunaqlı edir. Bəli, bu məktublar çox təsirlidir, çox kövrəkdir, çünki onlar cavabsız məktublardır, çünki indiyəcən heç kəs o dünyadan-haqq dünyasından, heç kimsədən cavab məktubu almayıb, alması da mümkün deyil.

Bəli, məmnunluq hissi ilə demək istəyirəm ki, bu “Gözəllik və kamillik ilahəsi” adlı kitabın müəllifi Qənirə xanım Əmircanovanın ədəbi kəşfidir. Bu kitabı oxuyarkən, yəqin elə buna görədir ki, mən istər-istəməz XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda işləyib, yazıb-yaratmış görkəmli türk alimi İsmayıl Hikmətin böyük Füzulimiz haqqında böyük məhəbbətlə yazdığı məşhur məqaləsini, Aida xanımın da, mənim də unudulmaz müəllimi, ustadı olmuş böyük ədibimiz, tədqiqatçı alimimiz Mir Cəlalin (o, sonralar Aida xanımın qaynatası da oldu) indinin özünəcən Füzulisevərlərin, ədəbiyyatşünasların sevimli stolüstü kitabı olan “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası və yenə hər ikimizin ustadı olmuş akademik Məmməd Cəfərin “Füzuli düşünür” kitabını xatırladım, çünki bu kitablar elə böyük məhəbbətlə yazılıb ki, onları zaman qocaltmır, qocalda bil-

mir. Və mən əminəm ki, mətninə və bətninə o cür böyük bir məhəbbət qoyulmuş, bir məcnun sevgisi ilə yazılmış bu kitab da “Gözəllik və kamillik ilahəsi” kitabı da artıq ölməzlər sırasına daxil olmuş Aida xanımın özü kimi, ən qəddar və rəhmsiz bir hakim olan zaman da qocalda bil-məyəcəkdir.

*Əlibala HACIZADƏ,  
yazıçı*

## MÜƏLLİFDƏN

Aida xanım!

Haqqınızda çox eşitmişdim. Özü də tələbə ömrümdə... Tale elə gətirmişdi ki, universitetin şərqşünaslıq fakültəsinin tələbələri ilə tez-tez bir yerə yığışar, tələbə ömrünün qayğısız günlərini yaşayardıq:

Nə xoşbəxt imişəm bir zaman, Allah!

Xəbərim olmayıb bu səadətdən... (Əli Kərim).

...Tələbələr bir yerə yığışan kimi dərhal söhbət başlanardı. Söhbətlərin də baş mövzusu institut, müəllim, tələbələr olardı. Biz bu yığışmaları öz aramızda "simpoziumlar" adlandırardıq. Bu "simpoziumlar"dan çətin ki, bir müəllim qurtula. Burda hər şey öz dəyərində, olduğu kimi, heç bir təhrifə yol verilmədən danışılardı. Hər kəs elə olduğu kimi görünərdi... Siz də eləcə... Bilsəniz, dərslərdə dediyiniz tələbələriniz Sizin haqqınızda necə səmimi danışardılar. Çoxları özlərini Sizə bənzətməkdən də çəkinməzdi: "Aida müəllimə belə geyinir, saçlarını belə darayır, ağ rəngi daha çox sevir." Daha nələr, nələr... Bəziləri Sizi özlərinə ideal seçdiyi üçün fəxr edərdilər...

Özüm müəllim olduğum üçün indi bu sevinci bütün varlığım ilə duyuram. Müəllim üçün bundan xoş, gözəl anlar yoxdur.

Onu da xatırladım ki, Sizi bir neçə dəfə görmüşdüm. Tələbələriniz Sizdən o qədər söhbət açardılar ki, mən də Sizi öz müəllimim hesab edər, hətta rəfiqələrimə qoşulub

mühazirələrinizə qulaq asırdım. Həm müəllim, həm də alimliyiniz göz qabağında idi. Sizi tanıyandan sonra tələbə yoldaşlarımla nə qədər haqlı olduqlarımı başa düşdüm.

Bax, bu minvalla haqqınızda eşitdiklərim, gördüklərim yaddaşımda dərin bir iz buraxdı... Amma bütün bunlar Sizin həyatınızdan, müəllimliyinizdən, alimliyinizdən yazmağa kifayət edərdimi? Etməzdi! Tale elə gətirdi ki, gözəl bir yaz günündə (həyatımda məni məndən alan günlərim məhz yaz aylarında baş verib) mən yaradıcılığımı sevdiyim, şəxsən tanıyandan sonra isə insanlığına vurulduğum, ruhumla bağlandığım yazıçı Əlibala Hacızadəni şəxsən tanıdım. Onunla məktəbimizdə (O.Mirzəyev adına 190 nömrəli məktəbdə) bir yaradıcılıq gecəsində rastlaşdıq. Deyirmi stol arxasında o, əsl alim, müəllim ömründən danışarkən məhz Sizin adınızı çəkdi. Dərhal xatırladım. Tələbə ömrümdə tələbə yoldaşlarımla ideal müəllimi, ideal xanıma...

Qəribə bir təsadüf... Əslində isə təsadüf kimi görünən, təsadüf təsiri bağışlayan zərurət... Mən belə zərurətləri sevirəm, kədəri, sevinci, hətta əzabları ilə birgə...

Sizin haqqınızda yaza-yaza kədər məni daha tez-tez tapırdı. Niyə? Ona görə ki, Siz YOX kimi görünürdünüz, əslində isə görünmək işin mahiyyəti deyil, əsl mahiyyət onun VAR olmasındadır.

Mən övvəllər yuxulara inanmazdım, mənə elə gələrdi ki, bu, sadəcə yorğunluq əlamətidir. Amma sən demə, yuxularda bir hikmət varmış, insanlara Tanrı müraciətiymiş, bəlkə də, elə buna görə Sizin haqqınızda eşitdiklərim qəribə bir yuxu ilə ömrümə yazıldı... Fikir vermədim, amma nədənsə, bu yuxunu heç unuda bilmədim... ("Yuxunu danışmazlar, yoxsa hikmətdən düşər"- demişlər ulularımız.)

Əsl alim, müəllim obrazından söhbət düşəndə qeyri-ixtiyari yuxum yadıma düşərdi... Axı mən bu sənəti həmişə sevmişəm. Həyatım boyu rastlaşdığım xeyirxah insanlardan, əsl müəllimlərdən nə isə öyrənməyə, onların sevdiyim, bəyəndiyim keyfiyyətlərini özümünküləşdirməyə çalışmışam. Mən Sizdən nəyi əxz edə bilərdim? Bu sual məni çox düşündürürdü. Sizi yaxından tanımaq, sevmək üçün əsərlərinizə üz tutdum. Necə ki korifey sənətkarları, əsl pedaqoqları sevmişəm, yazdıqlarından bəhrələnmişəm, bəziləri haqqında da mətbuatda söz deməyə çalışmışam. Yəqin ki, Tanrının mənə bəxş etdiyi ömür payının sonunadək, fikirlərimin, qəlbimin mənə yardımçı olacağı ana qədər, ən azından öz sənətinin fanatı olan bir müəllim kimi bunu etməyə çalışacağam. Bircə onu deyə bilərəm ki, Sizin kimi haqqında yazdığım və ya yazacağım hər kəsi sevecək, onlara, yaradıcılıqlarına olan məhəbbətimi bağrımnda qoruyacaq, heç kəsə üz tutmaq istəməyəndə məhz onlara müraciət edəcək, içimdə yaşatdığım dünyamda onları özümle bərabər yaşadaçaq, onların məhəbbətlərini özümünküləşdirəcək, bütün bəlalardan hifz edəcəyəm. Necə? Mən bunu bacara biləcəyəmmi? Bircə onu bilərəm ki, məhəbbətim, duyğularım o qədər saf, təmiz, müqəddəsdi ki, mütləq Yaradanımın bu yolda mənim əlimdən tutacağına, yardımçım olacağına qəlbən inanıram. "Xoşbəxt gələcək Allahladır, xalq istəyər, Allah verir." ("Qurani-Kərim"dən)

Bilsəniz, Sizin haqqınızda yaza-yaza nə düşünürəm? Taleyimdə mənə yaşatdığı hər şey üçün təşəkkür edirəm Yaradana... Təşəkkür edirəm valideynlərim üçün, müəllimlərim üçün... Təşəkkür edirəm ruhum üçün, mənə göndərdiyi sevgim üçün... O sevgim ki qəlbimdə dilsiz doğulub, elə dilsiz də dünyadan köçəcək...

Sizə bu məktubu yaza-yaza (amma cavabı yazılmayacaq!) ən azından özümçün, yalnız özümçün qurduğum dünyamda təkbətək qala bildiyim üçün təşəkkür edirəm; ən azından tələbə ömrümə xatirələrlə yox, ruhumla qayıda bildiyim üçün təşəkkür edirəm. Mən inanmıram elə adam olsun ki, tələbə ömrünün şirinliyini yenidən yaşamaq istəməsin, o günlərin həsrətilə yanıb-tökülməsin. Səbəb? - Səbəb gəncliyin özüdür, gəncliyin şirin-şirin söhbətləridir...

Aman Allah, qələmim necə acizdir, o gözəlliyi təsvir etmək, o şirinliyi duymaq üçün ən azından o günlərə qayıdıb o günləri yenidən yaşamaq lazımdır acısıyla, şirinliyiylə, şəkəriylə, şərbətiylə, min tam verən o xatirələri yaşamaq, yenə də yaşamaq lazımdır...

Aida müəllimə! Sizin haqqınızda yaza-yaza Sizde Analıq, Alimlik, Müəllimliyin ən ali keyfiyyətlərini sezdim. Və gördüm ki, Siz bir müəllim kimi bu xüsusiyyətləri öz sələflərinizdən əxz etmişiniz. Odur ki, Sizin simanızda Azərbaycan müəllimlərinə özümü tutub deyirəm:

- Sizlər nə böyük varlıq, sənət fədailərisiniz. Şam kimi əriyir sizin ömrünüz tələbələrinizin uğurlarında, nailiyyətlərində... Sizlərə hər gün yüzlərlə, minlərlə göz dikilir. Elə göz ki daim elmin zirvələrinə çatmaq, oradan cəmiyyətin mənfəliklərini bir heçliyə yuvarlatmaq, məhv etmək üçün özündə sonsuz qüvvət və bacarıq duya bilsin. Sizlər tələbələrinizlə bərabər gülür, sevinirsiniz. Onların kədəri sizlərin kədəridir. Mən o kədəri boğmaq, məhv etmək istərəm.

İstərəm tələbələrinizi sevən baxışlarınızın nuru heç vaxt azalmasın. O nurun azalması cəmiyyətin, bəşəriyyətin məhvi olar. Onları məhv olmaqdan qoruyun, əziz müəllimlərimiz, əvəzi heç nə ilə verilə bilməyəcək sənət fədailərimiz.

## TƏRCÜMEYİ-HAL

Aida Nəsir qızı İmanquliyeva 1939-cu ildə oktyabrın 10-da Bakı şəhərində ziyalı ailəsində doğulmuşdur. O, 1946-cı ildə 132 №-li məktəbə daxil olmuş, orta məktəbi qızıl medalla bitirib, S.M.Kirov adına (indiki Bakı Dövlət Universitetinə) ADU-nun Şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası bölməsinə qəbul olmuşdur. 1962-ci ildə ali məktəbi müvəffəqiyyətlə başa vurmuş, universitetin Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı kafedrasının aspirantı olmuşdur. Aida İmanquliyeva 1966-cı ildə Moskva Şərqsünaslıq İnstitutunun aspiranturasını bitirmiş, namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Elə həmin vaxtdan kiçik elmi işçi, 1973-cü ildə baş elmi işçi, filologiya elmləri doktoru, professor, 1976-cı ildən ərəb filologiyası şöbəsinin müdiri, 1988-ci ildən elmi işlər üzrə direktor müavini, 1991-1992-ci ildən ömrünün son günlərində AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Aida İmanquliyeva Ümumittifaq Şərqsünaslıq Cəmiyyətinin Rəyasət Heyətinin, Şərq ədəbiyyatlarının tədqiqi üzrə Ümumittifaq Əlaqələndirmə Şurasının, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Moskvada və Bakıda nəşr olunmuş qiymətli elmi monoqrafiyaların müəllifi, tanınmış alim və tərcüməçi idi. Aida xanım İmanquliyeva 19 sentyabr 1992-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

I FƏSİL  
DƏRYAYA GEDƏN YOL

*Tərcümə edən şəxs özünü təsdiq və tərcümə edir.*

Haqqında Sizlərə söz açacağım xanımlar xanımı Aida İmanquliyeva kimdir? Adi bir azərbaycanlı kimi doğulub, əsl Azərbaycan vətəndaşı kimi dünyadan köçən, arzularını ciyərparalarının əməllərində yaşadan xanımlar xanımı... Nədə idi onun azərbaycançılığı? Bütün xarakteri, hərəkətləri, milli ruhu, təcən-dırnağa mənəvi aləmi ilə elinə, mədəniyyətinə, torpağına, vətəninə bağlı ilk ərəbşünas qadın alim... Doğulduğu mühit, yaşadığı ailə milliliyi onun damarlarına damla-damla yeritmişdi. Atasını Nəsir İmanquliyev Azərbaycan mətbuatının özülü "Əkinçi" qəzetinin yaradıcısı hesab olunan H.B.Zərdabi məktəbinin yetirmələrindən idi. Azərbaycan Respublikasında öndə gedən "Bakı" və "Baku" qəzetlərinin baş redaktoru idi. Qəzet onun rəhbərlik etdiyi illərdə öz aktuallığı ilə fərqlənir, oxucu auditoriyası gündəndən artırdı. Əsilzadəlik isə anası Gövhər xanımdan ana südü ilə qanına işləmişdi.

Mən müəlliməm, sənətimin vurğunuyam, peşəmin fanatıyam. Mətbuatı daim izləyir, tərcümə ədəbiyyatı ilə maraqlanıram. Diqqətimi çəkən yazıları, məqalələri, kitabları oxuyur, ən azından onlara bir ziyalı kimi münasibətimi mətbuat vasitəsilə bildirməyi özümə borc bilirəm. Xoşuma gələn, bəyəndiyim yazılarda, hekayələrdə, elmi, publisistik və s. məqalələrdə onun yazarları ilə özüm arasında oxşarlıq və fərqləri tapmağa çalışır, iç dünyamdakı duyğularımı belə əsərlərdə görəndə qəlbimdə rahatlıq duyur, sakitləşir, düşü-

nürəm: “Nə yaxşı ki, dünyamızda əməlləri yazdıqları ilə üst-üstə düşən insanlar var və belə insanlar bütün kütləni öz ardınca aparmaq gücünə və iqtidarına malikdir.” Çalışırım ki, ayrı-ayrılıqda tanıdığımız insanları birlikdə tanıyaq, sevek, xeyirxah insanların əhatəsində olaq, yazdıqlarından, yazacaqlarından mənəvi zövq alağ, içimizdəki sevinc və kədəri onlarla paylaşaq.

Bax belə, günlərin birində zərurət olan təsadüfdən mətbuat səhifəsində “Qu-qu saat” adlı bir hekayə diqqətimi çəkdi: hekayədə əslən amerikalı olan Tomasın həyatının müəyyən bir dövrü, özü də faciəli bir dövrü əks olunur. Bu faciə nədən ibarətdir? Xalq arasında “Əbu-Maarif” adı ilə tanınan bir şəxsin ilk məhəbbət acıları, əzabları təsvir olunur.

“Deyirlər, məhəbbətin gözü olmaz, ancaq bu, düz deyil. Məhəbbət hər şeyi görür və hər şey ona gözəl görünür. Məhəbbət həyatın əsasıdır. Hər kəs sevəndə sevdiyinin ancaq yaxşı cəhətini görür. İnsan məhəbbətin nə olduğunu dərk etməyə başlayanda həyatı dərk edir.”

Məhəbbət haqqında beləcə sadə, səmimi düşünən hekayənin qəhrəmanı Həttar (Əbu-Maarif-Tomas) adı bir “qu-qu saatının qurbanı” olur. Onun sevgilisi Zümrüd Fəris adlı bir şəxsə qoşulub qaçır. Dünya yaranandan insanların daxili aləmi ilə maddi durumu arasında ziddiyyət olub və sonunda çox vaxt maddiyyət mənəviyyətə qalib gəlib. Pulun insanlara bədbəxtlik gətirdiyi barədə də çox deyilib, çox söylənilib. Bu barədə bu gün də çoxlu mübahisələr gedir. Hələ vaxtilə yunan filosofu Sokrat yazırdı:

Pul bələdir, fəlakət gətirir insanlara.  
Pul üstə səhərlər dönür xarabalara.

Pul üçün tərək eləyir övlad ata yurdunu.  
Pul məsum ürəkləri pozur, əxlaqsız edir,  
İnsanlara bəd əməl, riyakarlıq öyrədir.

Bütün həyat boyu bir həqiqəti olduğu kimi dərk edir insan: pul çox şeyi həll etsə də, hər şeyi həll etmir və edə də bilmir. İnsanın ağı, idrakı, fəlsəfəsi heç nə ilə satın alın bilmir və heç bir müqayisəyə gəlmir.

Tərcümə o qədər təbii edilib ki, ilk öncə onun tərcümə olduğu fərq edilmir. Oxucuya elə gəlir ki, hekayənin müəllifi də elə Aida İmanquliyevadır. Niyə tərcüməçi məhz bu hekayəni tərcüməyə ehtiyac duyub? Hər bir qələm sahibi həmişə öz iç dünyasını bu və ya digər tərzdə hansı vasitə ilə açıq, bəlkə də, başqalarına demək istəmədiklərini və ya vaxtı, zamanı yetişməyən fikirləri hansısa bir yazıçının fikirləri arxasında verir. Əslində isə, tərcüməçi çox vaxt özünü tərcümə edir. İnsan öz ruhuna yaxın olmayan fikirləri heç vədə başqalarına aşılamaq, o ola ki, gözəl qələmin ola, yazdıqların, tədqiqatınla başqalarına fayda verə biləsən. Bu fikirlərin sübutu üçün yeri gəldikcə, Aida İmanquliyevanın tərcümələrinə müraciət ediləcək:

Abu-Maarif kəndə qayıtdıqdan sonra heç kəs öz vətəninə tərək etmədi, heç kəs mühacirətə getmədi və kimsə daha belə fikirlərə düşmədi. Soruşa bilərsiniz ki, Abu-Maarif buna necə nail oldu? Çox sadə bir üsulla. O, kəndimizi, onun torpağını və səmasını, havasını və suyunu, qayalarını və bulaqlarını, dağlarını sevməyi bizə öyrətdi. O, bizə başa saldı ki, torpaqsız həyat yoxdur, əgər insan öz vətən torpağını sevməyi bacarmırsa, qürbət ölkə ilə də, hətta nə qədər varlıqsa da, dost ola bilməz, yad torpağını sevə bilməz. Torpaq səni geyindirir, yedirdir. Sən paltardan və yeməkdən imtina

edə bilərsənmi? İnsanı yedirdən bir mənbə olmalıdır, bu mənbə, bu dost-torpaqdır. Sən torpağa bir buğda əksən, o, əvəzində sənə onu qaytarar. Torpaqda elə bir ətir var ki, sən onu heç bir ətriyyat mağazasından ala bilməzsən.

Mən təmiz bədəndə çirklə qəlbədən çox, çirklə bədəndə saf qəlbi sevirəm.

Əlbəttə, hamısından yaxşısı isə təmiz bədəndə saf qəlbin olmasıdır. Torpaq - saf qəlbdir, əgər sən də təmiz olmaq istəyirsənsə, bütün qəlbinlə və varlığınla torpağı sev. Bizim cəmiyyətdə insan insanın quludur. Yalnız torpaqla işi olan kəs azaddır, çünki torpaq insanı istismar və qul etmir. Torpağın üzərində tikan da, qızılgül də, buğda da, alaq da bitir. Torpaq bundan utanmır, ancaq insanlar öz tikanlarından və alaqlarından utanırlar, onları bir-birlərindən gizlətməyə, aşkar etməməyə çalışırlar. Düzlüyü torpaqdan öyrənin.

Bəlkə də, elə bu fikirlər, elə bu duyğular idi onu elinə, torpağına, vətəninə bağlayan. Torpağına olan sevgisi idi ki, Livan yazıçısı M.Nüaymənin yaradıcılığına müraciət etmiş, "Biri var idi, biri yox idi" hekayələr silsiləsindən olan "Ququ saat" adlı hekayəsini əsl azəri düşüncəsi, azəri sevgisi ilə tərcümə etmişdir. Bütün qələm sahibləri yaxşı bilir ki, tərcüməçilik çətin sənətdir. Elə bir sənət ki, əsl müəllif öz yazdığını ani bir görüşdən, ani bir hadisədən təsirlənərək yazdığı halda, tərcüməçilik isə bambaşqa bir aləmdir. Ən azından ona görə ki, gərək müəllifin duyğularını daxilinə, mənəvi dünyana hopdurmağı bacarasan, keçirdiyi hiss-həyəcanlar səni sənə qaytarmağı bacara, hər söz, hər ifadənin üstündə bəzən günlərlə düşünəsən. Tərcümə etdiyini elə tərcümə edəsən ki, hər kəs təsvir olunan hadisələri öz mənəvi dünyasında dönə-dönə yaşada, hadisələrin axınına düşməyi bacara.

Ömür vəfa etsəydi, tərcüməçilik sahəsində çox işlər görə bilərdi. Buna onun gücü və bacarığı, alimliyi də kifayət dərəcədə idi, amma amansız ölüm onu ədəbiyyat aləminə, tərcüməçilik sənətinə çox gördü...

Tərcümələri içərisində İordaniya yazıçısı Macid Zeyyib Fənəmanın Fələstin xalqının həyat və mübarizələrindən bəhs edən "Növbəyə dayanmaq" adlı hekayəsinin tərcüməsi xüsusi yer tutur. Bütün yaradıcılığı boyu tərcüməçiliyə olan xüsusi yanaşma tərzini dərhal hiss olunur. Hiss olunur ki, tərcümələri adi, hərfi tərcümə deyil. O, Fələstin xalqının ruhunu, mənəviyyatını ən incə çalarlarına qədər tərcümə etmişdir.

Macid Zeyyib Fənəma İordaniyanın mütərəqqi yazıçılardan biridir. O, daha çox ərəb xalqlarının, xüsusilə Fələstin xalqının həyat və mübarizələrindən bəhs edən hekayələr yazmışdır. O, yazıçının 1983-cü ildə Əmmanda nəşr olunmuş hekayələr silsiləsindən olan "Növbəyə dayanmaq" və "Vətənin portreti" hekayələrini tərcümə etməklə öz düşüncə tərzini, öz mənəvi aləminin yaşantılarını daxilində olan vətən, xalq, millət sevgisinin böyüklüyünü həcmcə kiçik olan hekayənin qəhrəmanlarında təsvir edə bilmişdi. Onun əsl sənətkarlığı da bunda idi. Ona görə ki, az sözlə daha böyük fikirlər ifadə etməyi bacarırdı. Hekayənin adının tərcümə variantı da maraqlı bir tapıntıdır və hər birimizi gələcəyə səsləyən bir çağırışdır: "Növbəyə dayanmaq". Bu ifadəni eşidəndə ilk öncə yada düşən hansısa bir zərurətimizi ödəmək üçün (çörək, ərzaq və s.) növbəyə düzəlmələr yada düşür, amma sən demə, elə bir növbə də var imiş ki, bu uzun illər bizim diqqətimizi çəkməyib. Elə bil bunu da bizim yadımıza salan, bəlkə də, öləməkdə olan duyğularımıza yenidən can və ruh verən Aida xanımın tərcümə əsəri la-

zımmış. Bu kiçik hekayədə vətənpərvərlik duyğuları o qədər səmimi təsvir və tərənnüm olunur ki, hər bir vətəndaşı keçmişlə öz "məni" arasında olan zaman kəsiyində təkbətək qoyur. 3 qardaşın - Riyad, Əhməd və mərhum Zəyyadın Vətən sevgisi, torpağa, elinə, millətinə və dininə olan bağlılığı çox təbii insan yaşantıları ilə təsvir olunub. Bir qardaşın digər bir qardaşını itirməsi faciədir, iztirabdır, amma bəzən elə faciələr olur ki, hər bir insanı həyata daha çox bağlayır, onu düşündürür, "Vətən, xalq, millət" kimi bəşəri ideyaları ideya olmaq məsləkindən çıxarır, onu insanın ruhuna, qanına hopdurur. Və insan heç vədə, son ana kimi, ölüm onu haqlayanadək bundan qurtula bilmir.

Hekayə Riyadın qardaşı Zəyyadla keçirdiyi uşaqlıq və gənclik illərinin xatirələrinin yada salınması ilə başlayır. İnsan hər yaş dövründə xatirələrlə yaşamağı sevir. Bəzən elə xatirələr olur ki, qəlbə bir ağrıya çevrilir, hər kəs üçün çox qiymətli olan bir şəxsin həyatdan getməsi doğmaları üçün bir işgəncəyə dönür.

Arzuları çox, amalları böyük olan Zəyyad Vətənin xoşbəxt gələcəyini dönə-dönə içində yaşadır, Vətəninə doğacaq sübh şəfəqlərindən söz açır, öz-özünə suallar verir: "Nə vaxt onu görəcəyik? Görən, o, necə olacaq?... Yəqin ki, onun parlaqlığının misli-bərabəri olmayacaq."

Bir insan kimi öz vətəninə inqilab ehtiraslı bir məhəbbətlə sevən Zəyyad onları tufəng kölgəsində yaşamağa məcbur etdiyi üçün taleyini qarğamır, əksinə, bu, onda mübarizlik hissini daha da artırır.

İnsan heç vədə arzusuz yaşaya bilmir. Arzu insanı həyata qeyri-adi duyğularla bağlayır. Vətən qarşısında borclu olduğunu dərk edib böyük arzu və əməllərlə yaşayan Zəyyad istəyir ki, onun arxasında dayanacaq qüvvələr arasında qar-

daşları da olsun. Son görüşündə Riyad qardaşı ilə müqavimət hərəkəti haqqında düşündüyü halda, onun icrasına əməl edə bilmir, çünki əməli iş üçün həddən ziyadə mübarizə əzmi olmalıdır. Hekayədə müəllif iki dünyagörüşü - qardaşlar arasında olan münasibətləri qarşılaşdırır. Sonunda isə müəllif üstünlüyü Zəyyada verir. Müəllif öz fikirlərini, Əhmədin dilindən oxucusuna çatdırır:

— Onlar öz haqq işi uğrunda çarpışanları- müqavimət hərəkətinin iştirakçılarını viranedici cinayətkarlar adlandırırlar. Bəs bu sionist quldurlar özlərinə görəsən, nə ad verirlər?

Vətən uğrunda mərdliklə həlak olmuş qardaşının intiqamı ilə yaşayan Riyad deyir:

— Biz vətən uğrunda vuruşa getmək üçün bütün övladlarımızı növbəyə düzüb vaxtının çatmasını gözləyən bir xalqıq. Çoxları fürsət tapıb bu müqəddəs amal uğrunda vuruş üçün növbəyə durmaqda bizi qabaqlamış və indi səbirsizliklə öz vaxtlarının çatmasını gözləyirlər...

Artıq Riyad yeni dünya, yeni cəmiyyət qurmaq istəyənlərdən biri kimi burulğanlar qoynuna atılır, partizan hərəkətinə qoşularaq, vətən torpağı uğrunda mübarizə edir. Üç illik mübarizə həyatından sonra məhkəmə kürsüsündə mütəhəmmim kimi əyləşən Riyad ona veriləcək hökmü gözləyir. Məhkəmə zalında əyləşən insanlar onu məhəbbətlə, sevgi ilə müşahidə edirlər. Riyad ona zillənən sevgi dolu baxışları sevinclə müşahidə edir və düşünür: "Budur, bu gördüklərim də növbəyə durub öz vaxtlarını gözləyirlər. Bu növbə isə zülmə, ədalətsizliyə son qoyulmayınca, vətənin üfüqlərində yeni şəfəq doğmayınca tükənməyəcək, ara verməyəcəkdir... Dünən Zəyyad və onun yoldaşlarının növbəsi idisə, bu gün mənim növbəmdir, sabah isə Əhmədin, Əli-

nin, İsanın, sonra Mahmudun və başqalarının növbəsi gələcək, sonra... sonra.”

Məhkəmə Riyada nə az, nə çox, düz 20 il həbs cəzası elan edir, amma bu, heç nəyi dəyişmir. Xalqın ona zillənən baxışlarında yalnız və yalnız məhəbbət oxunur. Riyad məhkəmə salonunu eyni sevgi ilə müşahidə edib, qələbə rəmzi olaraq birləşən əllərini yuxarı qaldırır. Bu, onların apardığı azadlıq mübarizəsinin davam edəcəyindən xəbər verir.

Aida xanımın Macid Zeyyib yaradıcılığından tərcümə etdiyi ikinci hekayə “Vətənin portreti” adlanır. Zəyyad bir rəssam kimi Vətənin portretini yağlı fırça ilə çəkmək istəyir. Amma heç cür bu bəşəri duyğunu fırçanın dili ilə təsvir edə bilmir. Ona görə ki, Vətən elə bir ucalıqda durur ki, təsvirə nə sözün, nə də fırçanın gücü çatır. Bir obraz kimi Vətən nə təsvirə, nə də tərənnümə sığışır. Ona görə Zəyyad arzu edir ki, rəsm edəcəyi obraz qəhrəmanlıq himnini andıran gözəl bir əsər kimi xəyalında, zehmində canlansın. Amma yenə də Vətən nə xəyala, nə də zəhnə sığışır. Zəyyad yenə də arzu edir ki, Vətənin bütün faciəsini incəliklərinə qədər təsvir edə bilsin.

Dostu Muna Zəyyadın bacarıq və istedadına bələddir. O bilir ki, Zəyyad bu işin öhdəsindən ləyaqətlə gələcək. Zəyyad bütün vaxtını bu mövzu üzərində düşünməklə başa vursa da, istədiyinə nail ola bilmir, hiss edir ki, nə işə çatmır. Muna dostu Zəyyada deyir:

— Vətəni bir gündə, bir gecədə, hər hansısa bir vəziyyətdə, hər hansı bir şəraitdə rəsm etmək asan deyil. Qətiyyətlə deyə bilərəm ki, sən pessimistlik və təslimkiçilikdən uzaqsan.

Hekayənin qəhrəmanı Zəyyadın son anda gəldiyi nəticə nədir? O başa düşür ki, vətənin portretini fırça və rənglər-

lə rəsm etmək cəhdi nə qədər gülünc imiş. Ona görə ki, Vətən çarmıxlanmış olduqda qan və göz yaşlarından başqa heç bir şeylə rəsm edilməz.

Hekayənin ideyası da bu hissədən açılmağa başlayır: Nədən Vətən çarmıxa çəkilmişdir? Onu çarmıxa çəkənlər, sonsuz əzablara düçar edənlər kimlərdir? Bir məmləkət kimi Vətənin xarici və daxili düşmənləri onu məhv etmək, düşmənlərə satmaq, var-dövlətinə sahib olmaq üçün dəhşətli müharibələr törədir, şəxsi mənafeələrini Vətəndən üstün tutur, öz xeyirləri üçün hər cür rəzalətə və alçalmağa razı olurlar.

Bax Aida xanımın tərcümələri belədir: sadə və səmimi, təbii və kövrək. Ona görə ki, o tərcümələrini daxilində yaşatmağı bacarırdı, əvvəl sevirdi, sonra tərcümə edirdi. Bu, bir daha sübut edir ki, tərcümə edən şəxs özünü təsdiq və tərcümə edir.



## II FƏSİL

## AIDA İMANQULİYEVƏ VƏ

## “YENİ ƏRƏB ƏDƏBİYYATININ KORİFEYLƏRİ”

*“Elm bir xəzinədir ki, Allah yolunda ondan ehsan verilir.*

**Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.)**

Yaradıcılığında pillə-pillə irəliləyən Aida xanımın ən qiymətli əsəri “Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri”dir. Əsərdə Aida xanımın tam fərqli mövqe tutması, özündən əvvəlki əsrlərdən də irəli getməsi göz qabağındadır. Azərbaycan şərqsünaslığında onun xidmətləri yüksək qiymətləndirilir. Onun haqqında dönə-dönə araşdırma apararkən düşündüm: “Görən, onun ailəsinə və elmə olan qayğısı, diqqəti, məhəbbəti nə dərəcədə üst-üstə düşə bilirdi?” Ona görə ki, bir alim kimi özünü yazdığı məqalələrdə, kitablarda dönə-dönə təsdiq etdiyi kimi, ailəsinə, övladlarına olan məhəbbəti qibtə ediləcək səviyyədə idi. Araşdırma müddətində bir nəfərə də rast gəlmədim ki, onun adı çəkiləndə tərəddüdlə cavab versin, əksinə, onun haqqında elə bil ki, hamı nə isə deməyi özünə borc bilirdi.

Bir alim kimi, onun elmə gətirdiyi yeniliklər şərqsünaslıq tarixində həmişə diqqəti cəlb edən bir problemdir. Bütün dünya miqyasında Şərq və Qərb mədəniyyətinə yeni baxış, XX əsrin sonlarında baş verən hadisələr arasındakı münasibət onun müşahidələrindən yan keçməyib. Apardığı tədqiqatlar getdikcə artaraq fəlsəfi fikirlər səviyyəsinə qalxır, Azərbaycan qadınının ölkəni ən yüksək tribunallardan təmsil etməyə layiq olduğunu göstərirdi.

İlk dəfə Qərbdə tədqiq edilən Azərbaycan şərqsünaslığı Aida İmanquliyevanın elmi əsərində sistemli şəkildə araşdırılır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan şərqsünaslığı əslində Güllüstan-Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan-Rusiya münasibətləri zəminində inkişaf etmişdir. Sovet dövrünün müəyyən sərt qanunları Azərbaycanın Qərbə açılan qapılarını bağlayırdı. Belə bir çətin vaxtda sədləri vurub keçmək, arxivlərin qapılarını açmaq böyük şücaət tələb edirdi. Dünya dövlətləri içərisində öz varlığını sübut etmək üçün Qərb və Şərq mədəniyyəti qarşılaşdırılır, ən xırda xüsusiyyətlərinə qədər izah olunur. Bunun üçün harda, hansı dövləti təmsil etməsindən asılı olmayaraq, Qərb mədəniyyəti Azərbaycan dünyagörüşü baxımından izah olunur. Odur ki, Qərb ölkələrində yaşayan mütəfəkkir şəxslərin həyat və yaradıcılığını öyrənmək, tədqiq etmək, tərcümə etmək onun əsas məqsədi oldu. Bu baxımdan o, üç böyük mütəfəkkirdən (Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nuaymə) yararlandı. Hər üç ədəbi sima ərəb ölkələrində doğulub təhsil alsalar da, sonralar ABŞ və Avropa ölkələrində yaşamışlar. Əslən ərəb-müsəlman olan bu şəxslər Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətini yaradıcılıqlarının müəyyən dövrlərində yaratdığı əsərləri üzərində müşahidələr aparan Aida xanım bunu Azərbaycan ideologiyasına və ruhuna yaxın tərzdə tərcümə edirdi. İstər Qərb, istərsə də Şərq mədəniyyətində insanlar üçün maraqlı olan, həmişə diqqət mərkəzində saxlanan “İblisləşən, şeytanlaşan” şərq qüvvələrinin ədəbiyyatda təsviridir. Peyğəmbər və İblis mövzusu istər antik dövr ədəbiyyatında, istərsə də XX əsrdə H.Cavid yaradıcılığında da əks olunur. Bu mövzunun ədəbiyyata gəlişində məqsəd nədir? Dünya miqyaslı global bir mövzu kimi insanlara təsiri nə dərəcədə lazımdır? XXI

əsrədə dünyanın məhvinə səbəb olan silahlanmaya sərf olunan milyardların xərclənməsi dünyanın sonuna istiqamətlənmirmimi? Və belə düşüncə tərzini, zorakılıq, hegemonçuluq yüzilliklər boyu insanları ölümə sürükləyib, səfalətə aparıb. Təsadüfi deyil ki, C.X.Cübran "Peyğəmbər" əsərində yazırdı:

"Sizin qəlbiniz çox vaxt zəka və düşüncənin ehtiras və aludəçiliyə qarşı müharibə apardığı döyüş meydanını xatırladır."

Niyə insan qəlbinə döyüş meydanı adlandırır müəllif? Ona görə ki, insan müxtəlif hadisələrə bu və ya digər tərzdə münasibətində müxtəlif yanaşma tərzini nümayiş etdirir. Bəzən böyük arzular və əməllər eşqilə yaşayan insan, hətta qatı cinayətkara da çevrilə bilər. Fikrin sübutu üçün H.Cavidin "İblis" əsərində son pərdədə Arifin öz yeganə doğma adamı-qardaşı Vasifi öldürdüyü səhnəni xatırlatmaq kifayətdir. İblisin dilindən səslənən:

İblis nədir?

— Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

— İblis!...- ifadəsi dünyaya, onun dəhşət və fəlakətlərinə etirazdır, haraydır. Bir faciə kimi "İblis" fəlsəfi dərinliyi, mütəfəkkir düşüncə tərzini ilə diqqəti cəlb etməyə bilmir. Hər iki əsərin ideya yaxınlığı ayrı-ayrı məqamlarında özünü göstərir.

H.Cavidin Şeytan, Mələk, İblis haqqında olan düşüncə tərzinin sübutu göz önündədir. Belə ki, bütün əsər boyu Arifin xarakter zəifliyi ətrafında olan insanlara, xüsusilə Rənaya, Xavərə, ən nəhayətdə, qardaşı Vasifə qarşı münasibətdə özünü göstərir. İblisə qərribə gələn odur ki, məzlum, zalım, əzilən, əzən də Allaha pənah gətirir, onun kəramətinə, ədalətinə ümid bağlayır, ona tapınır. İblis əsərin

sonunda fəvqəltəbii qüvvədən təbii qüvvəyə, simvoldan həqiqətə, şeytandan sanki insana çevrilir.

Aida xanım nədən və kimdən yazırdısa, dövrün, zamanın problemini şəxsi problemi kimi göstərir, özünü fikir söylədiyi məsələlərdən kənarında göstərə bilmir və göstərməyə çalışırdı da, bacarmazdı. Ona görə ki, bu dərdləri o görür, özündən sonrakı dövrlərdə Qərb və Şərq mədəniyyətinə yeni baxış yaranacağını sövqi-təbii olaraq bir alim kimi duyur, əvvəlcədən onları gündəmə gətirir, cəmiyyəti düşündürürdü. Odur ki, 1975-ci ildə Mixail Nüaymə haqqındakı monoqrafiyası Moskvada rus dilində, elə həmin il yenə də rus dilində "Cübran Xəlil Cübran" və 1991-ci ildə "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri" monoqrafiyaları Bakıda Azərbaycan dilində çap olundu.

Bulaq kimi çağlayan yaradıcılığı ən adi istirahət günlərində belə, heç olmasa bir elmi məqaləni Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına bəxş edirdi. Odur ki, bir kitab yazılıb qurtarmamış, digər bir tədqiqat əsəri içində doğulur, onu həmişə narahat görməyə, qayğılı olmağa təhrik edirdi, çünki insanlara olan sevgisi bitib-tükənmir, "xalqım, millət üçün daha sonra nə edə bilərəm?" fikri heç cür onu rahat buraxmırdı. Bəlkə də, elə bu narahatlıqlar içində ağrıya çevrildi. Ona görə ki, narahat adamlar üçün günün nə vaxt axşam olduğu da məlum olmaz. Bu, heç də o demək deyil ki, günlər maraqlı keçir. Sadəcə olaraq, vaxt az, qayğılar, qayğılarsa çox... O, öz işinə qarşı tələbkar və çox məsuliyyətli idi, işdən yorulmaz, zəhməti sevərdi. Elə zəhmətkeşliyi idi ki, onu ədəbiyyat aləmində az müddətdə elmlər doktoru, professor kimi tanıtdı. Görünür, ürəklə yaşayanların ölümü də ürəkdən olur. O, kimdən, nədən yazırdısa, ruhən həmin yazıçının, alimin dünyasına daxil olur, onun dün-

yasından hadisələrin şərhini verirdi. Odur ki, əsərləri öz təbiiliyinə görə ixtisasca filoloq olmayanın da xoşuna gəlirdi. Çünki təbii yazılmayan, yalnız yazmaq xatirinə yazılan əsərlər heç kəsə xoş gəlməz və gələcək nəsillər, təbii ki, onu qəbul etməz. Aida İmanquliyevanın fikrinə görə, məhəbbət, sevgi, azadlıq, şəxsiyyətə hörmət və ehtiram kimi bəşəri ideyalar tədqiq etdiyi şəxslərin (M.Nüaymə və C.X.Cübranın) yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Odur ki, onlar insanları daima köləliyə nifrət, azadlığa məhəbbət, mübarizlik ruhunda tərbiyə edirdi.

Aida İmanquliyevanın ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə bağlı yazdığı bütün məqalələrdə, apardığı araşdırmalarda maraqlı cəhətlərlə yanaşı, hər sözə, fikrə çox dəyər verilir, sözün sehri bir aləm kimi insan mənəviyyatını dəyişməkdə ən güclü silah olduğu vurğulanır. Bu qəbildən Aida xanım “Ədəbiyyatımızın qədim kökləri” məqaləsində Malik Mahmudovun “Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair ədiblər (VII-XII əsrlər), (“Elm” 1983)” adlı monoqrafiyasına münasibət bildirir, bu elmi əsəri Azərbaycanın qədim ədəbiyyatının ciddi, sistemli və elmi şəkildə öyrənilməsi yolunda uğurlu addımlardan hesab edir. Məqalə müəllifi göstərir ki, monoqrafiya müəllifi ilkin mənbə və məxəzlərin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmiş, tariximizlə bağlı ən kiçik faktları da araşdırmış, təzə söz, yeni fikir söyləmişdir. Bu isə onun alimliyini dönə-dönə təsdiq etməklə yanaşı, bir vətənpərvər vətəndaş olduğunu sübut edir. Onun vətəndaşlığını ilk öncə IX əsr şairlərindən olan - Musa Şəhəvat, Əbül-Abbas əl-Əma və İsmayıl İbn Jəsarın azərbaycanlı olduğunu faktlarla sübut etməsidir. Araşdırıcılığı isə VII-X əsrlərdə Azərbaycanda otuz qədər alim, şair, ədib haqqında məlumat verməsi ilə izah olunur. XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında

fəaliyyət göstərən ədiblər əvvəlki dövrdə tanınan şəxsiyyətlərin əsərləri, ədəbi əlaqələri üzərində inkişaf edərək öz varlıqları ilə millətə olan ehtiramını sübut etmişlər. XI əsr sənətkarı Mənsüm Təbrizinin “şeyrim dostlarla, düşmənlərlə bir yerdə gedir, birlikdə addımlayır, razı qaldıqlarını xilas edir, qəzəbinə düşər olanları öldürür”, “zəiflərə elə qətiyyət verir ki, taqətdən düşmüş hər kəs belə kəsərlə qılınca çevrilir” kimi fikirlərə münasibət bildirilir. Aida xanım həmçinin XII əsr hadisələrinə yeni gözlə baxır, göstərir ki, XII əsrdəki coşqun yüksəliş illəri Malik Mahmudovun monoqrafiyasında bütün təfərrüatı ilə açıqlanır, kolgəli məsələlərin üzərinə işıq salınır. Monoqrafiyada olan arzular seriyasında Aida xanım qeyd edir ki, X əsrin görkəmli alimi və nasiri Bədi əz-Zaman Həmədanının irsindən bəhs edilməsini məqsədəuyğun sayır, çünki Azərbaycan torpağının yetişdirməsi olan Həmədani öz yaradıcılığı ilə ərəbdilli nəsrə yeni istiqamət açan şəxsiyyətlərdən biridir.

Bütün yazı boyu Aida xanım İmanquliyevanın iç dünyasında olan vətənpərvərlik duyğuları öz təbiiliyi ilə seçilir, oxucunu düşündürür. Düşündürür ki, hələ uzun illər tədqiqat əsərləri ədəbiyyat aləmini, o sehri dünyanı zənginləşdirə bilərdi. Amma heyhat... çox tez dünyanı tərk etdi. Bəlkə də, ona görə ki, əzablarla dolu olan bu dünyadan yazmağa dəyməzmiş...

Ədəbi əlaqələr sırasına daxil olan yazıçılar silsiləsində Aida xanımın 1978-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilən Mişel Süleymanlının “Yerdən doğan günəş” adlı şeirlər kitabı haqqında məqaləsini göstərmək olar. “Yerdən doğan günəş” Livan şairi Mişel Süleymanlının ərəb poeziyası ilə Azərbaycan oxucusunun tanışlığıdır. Məqalə müəllifi şairi azadlıq ideyalarının qarşılarından hesab edir.

Bu da onun əsərlərində təbliğ olunan ideya ilə bağlıdır. Xüsusilə qeyd etmək istərdim ki, şeirlərində ifadə olunan elə məqamlardan nümunə göstərilir ki, oxucu dərhal Aida xanımın ruhuna yaxın, xalqın bəşəri, azadlıq ideyalarını hiss edir:

Köpürəndə dalğalar dənizi görmüsənmi?

Bozaranda suların bənizi görmüsənmi?

Tələtəndə fırtına quşunu görmüsənmi?

Çırpanda dalğalara döşünü görmüsənmi?

Bəli, xalq da belədir. Xalqın apardığı mübarizələr tarixən ümmanlarla, dənizlərlə müqayisə edilib. Ona görə ki, burda elə bir əzm, vüqar var ki, o, ancaq dənizlərlə, nəhayətsizliklə müqayisə edilə bilər. Aida xanımın sevgisi kimi... Ədəbiyyata, sənətə, xalqına, millətinə olan sevgisi kimi...

Aida xanım İmanquliyeva rus dilində çap etdirdiyi “Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” adlı kitabının ilk səhifəsində yazır: “Anamın əziz xatirəsinə ithaf edirəm.”

Hər bir insanın içində zaman keçdikcə paylaşmaq istədiyi duyğuları olur... Bu duyğular arasında Ananın özəl yeri və heç kəslə əvəz edilə bilməyəcək ülvi məhəbbəti durur. Elə bil Aida xanım bu monoqrafiya üzərində işlərkən anası Gövhər xanımın ruhunu köməyə çağırır, fikirlərinin təmiz, duru, aydın olmasını arzu edir və Tanrısı da ona sonadək kömək edir.

“Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” monoqrafiyası giriş və 4 fəsildən ibarətdir:

**I fəsil** “Mühacirətdə ərəb ədəbiyyatının yaranması və “Suriya-Amerika məktəbi” yazıçılarının yaradıcılığına xarici ədəbiyyatın təsiri”

**II fəsil** “Cübran Xəlil Cübran. Pəmantizm metodunun inkişafı”

**III fəsil** “Əmin ər-Reyhani və onun ərəb romanizminin təşəkkülündə rolu”

**IV fəsil** “Mixail Nüaymə və XIX əsr rus ədəbiyyatı” adlanır.

Giriş hissədə göstərilir ki, mövzu Azərbaycan ədəbiyyatında az işlənməsi ilə fərqlənir. Müəllif tədqiqat və araşdırmalarında yeni fikir söyləyir, ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə istinad edir. Həmçinin göstərilir ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında məhcər ərəb ədəbiyyatı müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir.

Monoqrafiyanın giriş hissəsindən Aida xanımın ərəb torpağına və xalqına mənəvi və ruhi bağlılığı dərhal hiss olunur. Tarixə müraciət edən Aida xanım tarixi həqiqətləri gündəmə gətirir, oxucunu bu ölkə haqqında axtarıcılığa sövq edir. Ona görə ki, Livan artıq digər ölkələrin mədəni dəyərlərini əxz etmək üçün hazır idi. “Suriya-Amerika məktəbi”ndə ərəb ədəbiyyatının görkəmli xadimlər yetişdiyini araşdıran Aida xanım üstünlüyü Cübran Xəlil Cübran, Əmin-ər-Reyhani, Mixail Nüaymənin yaradıcılığına verir, fikirlərini onların yaradıcılığı əsasında izah edir, müqayisələr aparır, qərb-şərq ədəbiyyatını rus ədəbiyyatı ilə müqayisə edir.

Giriş hissədə oxuyuruq: “Z.İ. Zevinin fikrincə, Ər-Reyhaniyənin əsas fəlsəfi kredosu materializmi idealizmlə bəridirməyə cəhdidir. Onun üçün bütün yaradılışın başlanğıcı - təbiətlə eyniləşdirilən, özündə Məhəbbət, Həqiqət və Sirri təcəssüm etdirən Allahdır.”

Maraqlı cəhət budur ki, Aida xanım tədqiq etdiyi şəxslərin həyatını araşdırarkən onlar haqqında yazılmış məqalə və dissertasiyalar barədə də söz deməyə ehtiyac duyur. Aida İmanquliyeva ərəb tədqiqatçıların əsərlərini şərti olaraq üç qrupa ayırır:

I. Ərəb məhcər ədəbiyyatının öyrənilməsinə həsr olunmuş tarixi - ədəbi xarakterli əsərlər

II. Ayrı-ayrı janrların inkişafı və təşəkkülünün öyrənilməsi

III. Məhcər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri- Cübran, Ər-Reyhani və M. Nüaymənin həyat və yaradıcılığına dair monoqrafiyalar.

Bir yazıçı kimi, Cübranın yaradıcılığına müxtəlif tədqiqatçıların münasibəti aydınlaşdırılır. Odur ki, M.Y.Nəcm və E.Abbasın fikirlərinə istinad edilir:

“Əgər biz desək ki, Cübran başqa romantiklərin təsirinə məruz qalmamış və romantizmə öz fitri istedadı sayəsində gəlmişdir, o zaman Uilyam Bleykin yaradıcılığının ona təsiri barədə məsələ açıq qalacaqdır” [5, 30]

Cübranın həyat və fəaliyyətini olduğu kimi şərh edən Aida İmanquliyeva yazıçı haqqında ən doğru və səhih məlumat, faktlarda yazıçının ailə üzvlərindən olan əmisi qızı və əmisi oğlu Ceyn və Xəlil Cübranın “Cübranın həyat və yaradıcılığı” adlı kitabında söylədiyi fikirlərə ailə prizmasından baxır. Odur ki, özü ilə yazıçı arasında olan doğmalığ, mənəvi yaxınlıq dərhal hiss olunur. Giriş hissədə o da qeyd olunur ki, araşdırma müasir ərəbşünaslıq üçün zəruri olan fakt, tarix, hadisələri diqqət mərkəzində saxlayır, oxucuları bu istiqamətdə gələcək tədqiqatlara sövq edir.

Aida İmanquliyeva ərəb ədəbiyyatı haqqında araşdırmaları zamanı təzə fikir, yeni söz deyir, tədqiqat apardığı yazıçıların həyat və yaradıcılığını tarixi hadisələr baxımından izah edir. Ona görə ki, hər bir qələm sahibi tarixi hadisələrdən kənarda qala bilmir, dövrün, zamanın olayları yazılan əsərlərdə bu və ya digər formada öz bədii əksini tapmaya bilmir. Onun tədqiqatında diqqət mərkəzində duran

məsələlərdən biri də ədəbi əlaqələrin qaynaqları, mahiyyət və xarakterlərinin açılması, Suriya-Amerika məktəbinin qabaqcıl nümayəndələrinin yaradıcılıq metodunun sabitləşməsində bu əlaqələrin rolunu müəyyənləşdirməsidir. “Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” monoqrafiyasının “Mühacirətdə ərəb ədəbiyyatının yaranması və “Suriya-Amerika məktəbi” yazıçılarının yaradıcılığına xarici ədəbiyyatın təsiri” adlanan I fəslində XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Livanın ictimai-siyasi və mənəvi həyatı zəminində ərəb dövrü mətbuatının, ölkədə fəaliyyət göstərmiş ictimai təşkilatların, klub və cəmiyyətlərin yaranması araşdırılır, ABŞ-da ərəb ədəbiyyatının təşəkkülü tədqiq edilir. Həmçinin o, XX əsrin əvvəllərində ərəb ədəbiyyatının xarici ədəbiyyatların təcrübəsindən necə bəhrələnməsi və ondan necə yaradıcılıqla istifadə etməsi yollarının şərhinə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

“Cübran Xəlil Cübran. Romantizm metodunun inkişafı” adlanan II fəslində Cübranın yaradıcılığında romantizm metodundan danışılır, araşdırmalar aparılır, yeri gəldikcə Azərbaycan romantik ədəbiyyatı haqqında da fikir söylənilir, əsərləri təhlil olunur, rus tənqidçilərinin fikirlərinə istinad edilir. Aida İmanquliyeva söylədiyi fikirlərini nümunə göstərdiyi əsərlərdən götürülən sitatlarla sübut edir. Bəzi tədqiqatlardan fərqi də odur ki, o, hadisələrin şərhini verərkən tarixə əsaslanır, müqayisələr aparır. Əsərlərinə tədqiqatla bağlı dönə-dönə müraciət edən Aida İmanquliyeva Cübranın sentimentalizm metodunun güclü təsiri olan nəsr əsərlərini sadalayır, xüsusi olaraq qeyd edir ki, bu, ədibin 1920-ci illərə qədər yazdığı əsərlərdə daha çox öz əksini tapıb. Cübranın 1920-ci ildən etibarən yaradıcılığında aparıcı metod isə romantizm idi. Təbii ki, bu da yazıçının gözəl cə-

miyyət haqqında arzuları ilə bağlı idi. “Cübran Xəlil Cübran. Romantizm metodunun inkişafı” adlanan bu fəsildə müəllif ingilis, amerika ədəbiyyatına yenidən müraciət edir, oxşar və fərqli cəhətlərə nəzər salır, bir yenilikçi sənətkar kimi üstünlüyü Cübrana verir. Cübranın digər sənətkarlarından fərqli xüsusiyyətlərindən biri də əsərlərində təbliğ olunan azadlıq ideyalarıdır. Ayrı-ayrı qəhrəmanların xarakterlərində açılan hər bir əsərin ideyası nəinki Aida xanımın yaşadığı XX əsrdə, hətta XXI əsrdə belə aktual olaraq qalır. Bir alim kimi Aida İmanquliyevanın tədqiqatının nəticəsi daima oxucusunu azadlıq kimi bəşəri ideya ruhunda təbiyə etməsindədir.

“Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” monoqrafiyası XX əsrin əvvəlində Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi probleminə həsr edilmişdir. Monoqrafiyanın III fəslində “Əmin ər-Reyhənin ərəb romantizminin inkişafında rolu” adlanır. Bu fəsildə göstərilir ki, Əmin ər-Reyhəni yeni ərəb ədəbiyyatının inkişafı, bəzi problemlərinin real həlli üçün çox işlər görmüşdür. Hər şeydən əvvəl, onun ziyalılığı ön plandadır. Əmin ər-Reyhənin yaradıcılığı bir də ona görə qiymətlidir ki, o, bütün əsərlərinə bütöv ərəb ədəbiyyatının ideyalarını hopdurmuşdur.

Hər yeni dövr ədəbiyyatının tarixində elə yazıçılar var ki, onlar milli ədəbiyyatlarını dünya ədəbiyyatları ilə təmasda bu və ya digər tərzdə öyrənirlər. Belə yazıçılar Avropa dillərini bilməklə Avropa ölkələrinin elmi, ictimai-siyasi ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar aparır, yeni fikirlər söyləyirdilər. Təbii ki, onların sayı çox olmasa da, yeni bir cərəyanın yaradıcıları kimi tanınırdılar. Elə Əmin ər-Reyhəni də onların biri kimi öz xalqı üçün qiymətli bir şəxsiyyətdir. Bu baxımdan Aida xanım Əmin ər-Reyhənin həyat

və fəaliyyəti haqqında geniş məlumat verir, əsərlərini sadalayır, cildlərinə münasibət bildirir. Odur ki, əsas məqsədi ərəb ədəbiyyatında geniş yayılmış şeir və nəsr əsərlərinə yönəldilmişdir. Digər monoqrafiyalardan fərqli olaraq, əsərlərin təhlilində xronoloji ardıcılıq deyil, mövzu ilə bağlı seçmələr əsasında müşahidə və tədqiqatlar aparılır. Bu fəsildə o, Amerika pomantiklərindən Emerson, Uitmen və Toronun yaradıcılığına da müraciət edir.

Monoqrafiyanın “Mixail Nüaymə və XIX əsr rus ədəbiyyatı” adlanan IV fəslində Mixail Nüaymənin yaradıcılığı XIX əsr rus ədəbiyyatı klassikləri ədəbi mirasının ona olan təsiri baxımından təhlil olunur. M.Nüaymə yaradıcılığını tədqiq edən Aida İmanquliyeva rus ədəbiyyatından V.Q.Belinskiyin estetik görüşlərini, L.N.Tolstoyun, İ.S.Turgenyevin yaradıcılıqlarında olan oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli təhlil edir. Maraqlı cəhət odur ki, M.Nüaymənin “Atalar və oğullar” adlı pyesi İ.S.Turgenyevin “Atalar və oğullar” adlı romanı arasında olan əlaqə ardıcılıqla, hadisələr bir-birilə bağlana-bağlana təhlil edilir. Rus ədəbiyyatı ilə məhcər ərəb ədəbiyyatı arasında olan əlaqə ardıcılığı gözlənilir.

Bir sənətkar, bir ədib kimi, M.Nüaymə bütün həyatı boyunca yazdıqlarında orijinal yazıçı kimi tanınıb, çünki onun zamanına söykənən, dövrün nəbzini tutan əsərləri oxucular tərəfindən çox sevilir.

Əsərləri üzərində dönmə-dönə müşahidə aparan Aida xanım İmanquliyeva hər üç sənətkarın - C.X.Cübran, Ə.Reyhəni və M.Nüaymənin yaradıcılıqlarını hərtərəfli tədqiq etməyə çalışmış və xüsusi olaraq göstərmişdir ki, onlar Avropa və Amerika ədəbiyyatlarını özünəməxsus tərzdə dəyişdirmiş, xarici ədəbiyyatın bəzi xüsusiyyətlərini milli ənənələrlə üzvü surətdə bağlamışdır. Bu yazıçıların ən əsas key-

fiyyətleri onda idi ki, onlar xarici ədəbiyyatın təcrübəsini yaradıcılıqla mənimsəməyə çalışmış, fikirlərində olan oxşarlıqları milli ərəb ədəbiyyatı üzərində təhlil və izah etmişlər. M.Nüaymənin, C.X.Cübran, Ə.Ə.Reyhani ərəb ədəbiyyatını yüksək səviyyəyə qaldıraraq, onu ümumdünya ədəbiyyatı, o cümlədən, böyük rus ədəbiyyatının nailiyyətləri ilə zənginləşdirmişlər. Bu ədiblərin yaradıcılıqları üzərində fikir və ideyalarını oxucularla bölüşən Aida İmanquliyeva digər yazıçılar üçün də tədqiqat yolu açmışdır. Odur ki, bir tədqiqat əsəri kimi monoqrafiyanın ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi rolu var.

I fəslin (“Mühacirətdə (ABŞ) ərəb ədəbiyyatının yaranması və “Suriya-Amerika məktəbi” yazıçılarının yaradıcılığına xarici ədəbiyyatın təsiri məsələləri”) I hissəsi “Livanın ictimai-siyasi həyatı (XIX əsrin ortaları - XX əsrin əvvəlləri) və mühacirətdə ərəb ədəbiyyatının yaranması” adlanır. Bu hissədə göstərilir ki, Livanın mədəni yüksəlişində onun Avropa ölkələri ilə erkən əlaqələri əsas rol oynamışdır ki, bu da tarixi hadisələrlə bağlıdır. 1584-cü ildə Romada maronit-livanlılar üçün xüsusi məktəb açılmışdı ki, həmin bu məktəbdə onlar kral XVI Lüdvikin hakimiyyəti dövründə Fransanın təhsil müəssisələrində oxumuşlar. Avropa alimləri Livana dəvət olunduqlarından bu ölkə haqqında, onun tarixi, mədəniyyəti, coğrafiyasını öyrənirdilər, çünki Şərqdə böyük maraq yaranmışdı. Bu maraq həm də Livanın maddi sərvətlərinə idi; bura ipək, yun, tütün, zeytun yağı, sitrus meyvələri, toxuculuq malları, müxtəlif sənaye məmulatları gətirilirdi.

İ.Y.Kraçkovski yazır: “Yeni ərəb ədəbiyyatının taleyi, ümumiyyətlə, mühacirətlə bağlıdır və onun bayrağı altından keçir.” [6, 41]

Mühacir yazıçılar yeni ədəbi üslubun yaradıcıları idilər və onların dövrü mətbuatda fəaliyyət göstərməsi üçün vahid ədəbi cərəyan yaranırdı. 1920-ci ildə Nyu-Yorkda “Qələmlər birliyi” təşkil olundu. Bu birliyin yazıçıların ədəbi fəaliyyətində çox böyük rol oynadığını göstərən Aida İmanquliyeva üstünlüyü Cübran Xəlil Cübrana və onun katibi seçilən Mixail Nüayməyə verirdi. Ona görə ki, “Qələmlər birliyi” ərəb ədəbiyyatının ideya prinsiplərinin formalaşdığı ictimai-mədəni mərkəz idi. Aida İmanquliyeva mühacir yazıçıların yaradıcılığında mənsur şeir janrına xüsusi yer verir və göstərir ki, Ər-Reyhani və Cübrana qədər ərəb ədəbiyyatında mənsur şeir janrı mövcud olmamışdır. Tədqiqatçı alim hər iki şairin (Ər-Reyhani və Cübranın) mənsur şeirlərində yüksək emosionallığın, obrazlar sistemi, motiv və ideyalar dairəsinin yaxınlığından söz açır. Cübranın poeziyasını “ərəb ədəbiyyatının inqilabı” hesab edən Aida İmanquliyeva onun şeirlərini “lirik miniatürlər” adlandırır. Cübrandan fərqli olaraq, Ər-Reyhaniyə isə mənsur şeirlər ritmə tabedir, qafiyələnir və nəqarətə malikdir. Poeziyaya xas olan cəhət həyat həqiqətləri, gerçəklik isə hər iki şairin yaradıcılığının əsas qayəsidir. Ər-Reyhani və Cübranın yaradıcılığından sonra mənsur şeir janrı ərəb ədəbiyyatında sürətli inkişafa başladı və bu sahədə görkəmli şəxsiyyətləri ərəb ədəbiyyatına bəxş etdi. Xüsusilə mənsur şeir janrı Məryəm Ziyadə (1895-1941), Məhəmməd Mehdi əl-Cəvəri (1903- ) Əbül-Qasım əş-Şabbi (1909-1934) və başqa şairlərin yaradıcılığında daha da inkişaf etmişdir.

I fəslin “Suriya-Amerika məktəbi” yazıçılarının yaradıcılığına xarici ədəbiyyatın təsiri məsələləri” adlı II hissəsində göstərilir ki, Şərqdə orta əsr mədəniyyətinin çiçəklənməsi Qərbdən tez başlayıb. Ərəb yazıçılarının Qərb ədəbiy-

yatı ilə tanışlığı əsasən XIX əsrin II yarısına - feodal cəmiyyətin ideologiyasında və dünyagörüşündə yeni baxışların cürcülərini yaranmağa başladığı vaxta təsadüf edir. Avropa ədəbiyyatının Şərq ədəbiyyatına təsirini xüsusi vurğulayan Aida İmanquliyeva Avropa sənətkarlarının ərəb mövzularına, xüsusilə "Min bir gecə" motivlərindən dəfələrlə istifadə etdiklərindən qürurla danışır, P.Kornel, Molyer, J. Rasinin adlarını çəkir. Ərəb klassik ədəbiyyatına maraqlı ingilis ədəbiyyatında da yaranıb. Təsadüfi deyil ki, V.Şekspir "Otello", "Romeo və Cülyetta" kimi möhtəşəm əsərini yazanda ərəb əfsanəsi əsasında yaradılmış "Leyli və Məcnun"dan bəhrələnmişdir.

Ər-Reyhani və Cübran Xəlil Cübran yaratdıqları əsərlərdə zorakılığa nifrət, insanın yer üzünün ʘşrəfi olması kimi bəşəri ideyaya sadıqlığını bütün həyatları boyu sübut etmişlər. Onların əsərlərində ədəbiyyata gətirdiyi romantizmin ərəb ədəbiyyatında hüdudları genişlənir, əhatə dairəsi artır. Ərəb ədəbiyyatının korifeylərinin yetişməsində "Suriya-Amerika məktəbi" kimi mühüm ədəbi hadisənin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Aida İmanquliyeva sonda bütün üstünlükləri Cübran Xəlil Cübran və Ər-Reyhani yaradıcılığına verir, tədqiqatçı alim kimi onların əsərlərində müqayisələr aparır, oxşar və fərqli cəhətləri araşdırır.

"Cübran Xəlil Cübran "Romantizm metodunun inkişafı" adlanan II fəslində A.İmanquliyeva bir nasir kimi, Cübranın yaradıcılığından söz açır, əsərlərini xatırlayır, özünü isə istedadlı bir şəxsiyyət - musiqiçi, rəssam, ədəbiyyatşünas adlandırır, iki dildə (ərəb və ingilis dillərində) çap olunan əsərləri sadalanır, tarixi göstərilir. Onun əsərlərində təsvir olunan mövzular bu günün özündə belə global bir məsələ kimi qarşıda durur. Ona görə ki, cəmiyyətin iki təbəqəyə

bölünməsi - varlılar və kasıblar, istismarçılar və istismar olunanlar arasında olan mübarizə və ziddiyyəti əsərlərində təhlil edən A.İmanquliyeva öz şəxsi münasibətini də gizlətmir, bəşəriyyətin yalnız xeyirxahlıqla bu faciələrdən uzaqlaşma biləcəyini xüsusi qeyd edir. Cübranın əsərlərinə döndürən müraciət edən tədqiqatçı alim onun "Bir ovuc sahil qumu" əsərindən nümunə gətirir, fikirlərini sübutla izah edir:

"Mənə deyirlər: Əgər yatmış gül görsən onu oyatma, çünki o, yuxusunda azadlıq görür." Mən isə cavab verirəm: "Əgər mən yatmış gül görsəm, onu oyadacağam və ona azadlıq haqqında danışacağam." [7, 72]

Yaradıcılığını tədqiq etdiyi Cübranın məhz bu fikirləri A.İmanquliyevanı çoxlarının sükutla qəbul etdiyi bir vaxtda daha çox özünə cəlb etmiş, əsərlərində məhz bu məqamlara üstünlük vermişdir. Sitat gətirdiyi bu fikirlərlə fikrimcə, A.İmanquliyeva bəlkə də, çoxlarında öləzimekdə olan duyğulara, fikirlərə aydınlıq gətirir, oxucusuna "azadlıq laylası çalır", onu yenidən düşündürür.

Cübranın yaradıcılığında olan cərəyanların təsvirini axıradək əsərlərində izləyən tədqiqatçı alim yeri gəldikcə rus ədəbiyyatına da müraciət edir. Odur ki, sentimentalizmin ərəb ədəbiyyatına gəlişini Nüaymənin fikirləri ilə izah edir:

"Sentimentalizm bir cərəyan kimi, Qərb ədəbiyyatı səhnəsində öz rolunu oynadı və pərdə arxasında yox oldu; tamaşaçılardan heç kim onu, hətta əl çalaraq alqışlamağa belə layiq bilmədi. Belə bir təəssürat yaranır ki, sentimentalizm Qərbdəki uğursuzluğundan sonra yeni səhnə axtarışlarına yollanmış və təsadüfən kiçik Şərqlə qarşılaşmışdır. Burada yaşlı gözlərin və daha çox da ağrıya həssas ürəklərin olduğunu görüb, Misir və Suriyada çadırlarını qurmuş, öz



məyyə və qulluqçuları ilə əziz və şərəfli qonaq olmuşdur” [8, 74].

Sentimentalizmin onun əsərlərində aparıcı mövqe tutduğunu göstərən A. İmanquliyeva Cübranın Şərq qadınının azadlığı mövzusunda tez-tez müraciət etdiyini göstərir, onun sosial-ictimai səpkidə deyil, yalnız ailə münasibətləri planında, qadınların hissələrinin və hüquqlarının müdafiəsi baxımından şərh etdiyini xüsusi vurğulayır. Bu, heç də o demək deyil ki, Cübranın yaradıcılığında sentimentalizmə daha çox yer verilmişdir. Tədqiqatlarını davam etdirən A. İmanquliyevanın araşdırmalar nəticəsində gəldiyi qənaət odur ki, yazıcının yaradıcılığında hər iki cərəyan (sentimentalizm və romantizm) paralel şəkildə, sanki bir-birinə söykənərək mövcud olmuşdur.

Dünya ədəbiyyatında aparıcı mövzulardan biri olan qadın mövzusu Cübranın yaradıcılığında da xüsusi bir səhifədir. Bunu dönə-dönə etiraf edən Cübran yazırdı: “Əgər mənəm bu gün nə isə bir əhəmiyyətim varsa, buna görə mən qadına borcluyam. Qadın mənəm gözlərimin və qəlbimin qapılarını açmışdır. Əgər qadın-ana, qadın-doğma bacı, qadın-dost olmasaydı, mən elə bundan sonra da şirin-şirin yatıb xoruldayan və yalnız bununla ətrafındakıların sakitliyini pozanların arasında qalardım” [9, 76]

“Ərəb Şərqi üçün o illərdə qadın məsələsi Avropada olduğu kimi, hələ siyasi hüquqlara dair məsələ deyil, ailə və nikah, qadının sevmək və xoşbəxt olmaq hüquqi məsələsi idi. Ədəbiyyat göstərməli idi ki, qadın da “sevməyi bacarır.” [9, 76]

Ta qədim zamanlardan bu günədək elə bir əsər olmayıb ki, orda təsvir olunan hadisələrin mərkəzində məhəbbət bəşəri səciyyə daşmasın. Nədən? Nədən yüzilliklər keçsə də, bu qeyri-adi gözəlliyə insanlar həmişə, bütün həyatı boyu eh-

tiyac hiss edir. Hiss edir ki, ən çətin vaxtlarda belə insanın yaşam tərzini dəyişməyə qadirdir məhəbbət. Elə buna görə də sevgi insanın içində, onunla birgə dünyaya gəlir. İnsan dünyadan köçəndə də sığındığı kəs məhz öz sevgisi, öz məhəbbəti olur. Həyat hər kəs üçün onda tükənir, onda bitir ki, qəlb boş olur, sevgi harasa lap uzaqlara, qeybə çəkilir, dünyada, onun qiymətli nəyi varsa, gözdən düşür, halbuki Tanrı qadını dünyaya ona görə göndərib ki, ona ömür fəda edilə bilsin, ona gözəllik timsalı kimi baxıla bilsin. Bu xilqətin varlığına, gözəlliyinə dastanlar qoşulub, nəğmələr deyilib və bu həqiqət dünyanın sonuna qədər davam edəcək bir zərurətdir. Qadına gözəllik ilahəsi və namus mücəssəməsi kimi baxan yazıçı Cübran “Banlı Marta” və “Hanili Varda” hekayələrində global problemin həlli yollarını axtarır, qadın-ananı elə olduğu yüksəklikdə təsvir etməyə çalışır.

“Banlı Marta” hekayəsi şəhərdən gəlmiş bir varlı şəxs tərəfindən aldadılan gənc kəndli qızın əhvalatıdır. O, ehtiyac və səfaləti lap körpəliyindən daşıyan Martanın təmiz duyğularını təhqir edir, ona heç bir rəhm etmədən körpəsilə həyatın burulğanında təkbətək qoyub, ömründən uzaqlaşır. Dünyanın fəlakətilə yenidən üzləşən gənc ana-Marta bədəninə satmağa məcbur olur. Qadının zəif və gözəlliyindən faydalanan qara qüvvələr bu zərif məxluqu parçalamaqdan usanmır, əksinə, zövq alırlar. Dünya yaranandan bu, qadınların ən çox düçar olduğu bir fəlakətdir. Bu fəlakəti başqalarından daha çox duyan yazıçı Cübran özündən əvvəl yaşamış V.Hüqonun “Səfillər” romanında təsvir olunan qadın qəhrəmanlarından olan Fantinanın acı taleyi ilə səsləşir. “Səfillər” romanının əvvəlində oxuyuruq:

“Nə qədər ki, sivilisasiyanın yüksəlişi şəraitində süni yollarla cəhənnəm əzabları yaradan və Allahdan asılı olan

insan talelərini fəlakətlərə doğru sürükləyən ictimai zülm davam edəcək, nə qədər ki, əsrimizin üç əsas məsələsi həll edilməmiş qalacaq, yəni kişilər proletar sinfinə mənsub olduqları üçün əsarət altında yaşayacaq, uşaqlar cəhalət qaranlığı sayəsində solub saralacaq, nə qədər ki cəmiyyətin bəzi təbəqələrində ictimai təzyiq davam edəcək, bir sözlə, nə qədər ki yer üzündə ehtiyac və nadanlıq davam edəcək, o vaxta qədər bəlkə də, bu cür kitablar mənfəətsiz olmayacaqdır” [32, 3]

“İctimai problemlər üçün dövlət sərhədi yoxdur. Dünya xəritəsində olan göy ya qırmızı sərhəd xətləri insan cəmiyyətinin yaraları üçün bütün yer kürəsini bürüyən bu dərin yaralar üçün maneə ola bilməz. O yerdə ki kişi cahildir, ümitsizlik içindədir, o yerdə ki qadın özünü bir parça çörəyə satır, o yerdə ki uşaq məlumat verən kitabdan, onu isidən ailədən məhrum olduğu üçün əzab çəkir, “mənim Səfillərim”, “Açın, biz sizə gəlmişik!” sözləri ilə qapıları döyür.” [33, 275]

Martaya anasından miras qalmış yetimlik hekayə boyu onun öz taleyi ilə üst-üstə düşür, ona görə ki, dünyadan vaxtsız köçən bu bədbəxt qadın öz körpəsini də həyatın fəlakətlərinə sahibsiz buraxıb dünyanı tərk edir: “Ey bu cinayətəkar dünya arxasında gizlənən gözəgörünməz ədalət! Sən... Sən mənim qəlbimin fəryadını, ürəyimin harayını eşidirsən”, - deyərək dünyaya, onun müsibətlərinə haray deyən ananın ölümqabağı son müraciətidir. Savadsız kəndli qadının dilindən deyilən bu fikirlər qadınların ümumiləşmiş çağırışı kimi qiymətləndirilə bilər. Və bu çağırış qadının dilindən eşidiləndə daha fəlakətli və ağırlı olur.

Sentimental notlar üzərində qurulan “Hanili Varda” hekayəsi maraqlı və təsirli süjet xətti üzərində qurulmuşdur.

Hekayədə təsvir olunur ki, Varda varlı və zəngin həyat sürən ərinə sevmir. Odur ki, sevgisiz bu həyat onu sıxır, sonsuz əzablara düşür edir. Qadının sirli bir dünya olduğu hekayədə çox təbii halda, təsvir olunur. Məhəbbətin acısını çəkən Varda sevgisini hər şeydən üstün tutaraq kasıb bir gəncə, amma sevdiyinə qoşulub qaçır. Vardanın başqaları tərəfindən daima töhmət və mərhəmətlə qarşılanacağı bu hərəkəti ərəb, islam dünyasında gözlənilməz bir addım idi.

Yazıçı Cübranın islam dünyasının qadınlarını bütün fəlakəti ilə təsvir etməsini tədqiqatçı alim həyat və ölüm arasında ziddiyyət kimi qiymətləndirir. İnsanın ən ali istəyi, məhəbbət adlanan mənəvi körpü kişi və qadını bir-biri ilə gözəgörünməz hisslərlə bağlayan qeyri-adi qüvvədir. Cübranı bir yazıçı kimi, başqalarından fərqləndirən xüsusiyyətlərindən biri onun əsərlərində özünəməxsus tərzdə ritorik sual və nidalardan istifadə etməsidir. Bunu müşahidə edən tədqiqatçı alim fikrini əsərdən gətirilən nümunələrlə sübut edir: “Mənə baxan, mənim qəlbimin dərinliklərini seyr edən, iztirablarıma biganə qalan bu sözlər nədir? Məni bilmirəm haralara sürükləyən, məni alçaqların yerinə qoyan bu dünya nədir? Bütün bunlar nədir, ey müdriklər?” [10, 86]

Əsərlərindən nümunə gətirilmiş bu fikirlərdə o, yazıçı kimi görünsə də, şair təsiri bağışlayır, çünki verdiyi fəlsəfi suallar əslində onun iç dünyasıdır. Bu qəbildən şair Cübranın “Ey gecə” şeirində mənəvi aləminin kimliyini açır: “Mən gecə kimi sükutumla doluyam, ucsuz-bucaqsız və hüdudsuzam, mənim qaranlığımın əvvəli, dərinliyimin sonu yoxdur.

Poeziya sözdə ifadə olunan əqidə deyil, qanı axan yarıdan və ya gülümseyən dodaqlardan çıxan himndir.

Şair taxtından salınmış hökmdardır. Böyük şair bizim sükutumuzu ifadə edə bilən şairdir.

Poeziya - ürəkləri məftun edən müdriklikdir. Müdriklik isə fikir himnini ifadə edən poeziyadır” [12, 92]

Bu kimi fikirlər şair Cübranın yaradıcılığında bu və ya digər formada öz əksini tapır. Maraqlı cəhət odur ki, A.İmanquliyeva şairin şeirlərinə öz qəlbindən baxır, şeirin oxucularına olan təsirini öz iç dünyasında axtarır. Fikirlərini bölüşmək, daxili dünyasında olan duyğularını oxucuları ilə paylaşmaq istəyən A.İmanquliyeva Cübranın lirik qəhrəmanının arxasında gizlənir, insanları çox sevdiyini onun dili ilə etiraf edir: “Mən sevdim insanları, çox sevdim. Mənim qanunumda insanlar üç cürdür: biri həyatı lənətləyir, biri ona şükr edir, üçüncüsü isə onu seyr edir. Mən birincisini onun bədbəxtliyinə, ikincisini mülayimliyinə, üçüncüsünü müdrikliyinə görə sevdim.” [12, 100]

Bu fikirlər əslində elə tədqiqatçının “öz fikirləridir”. Sadəcə olaraq kimin daha tez dünyaya gəlib, fikirlərini daha tez insanlarla bölüşməsi, ifadə etməsidir. Şeirlərində bir romantik təsiri bağışlayan və əslində elə şair, romantik insan olan Cübranın xəyalında yaşatdığı aləmdə tək-tənha dünyanı dolaşır, onu özü qədər duya biləcək, sevə biləcək KİMSƏNİ axtarır, axtarır: “Mən və sahil bir cüt sevgililərlik: bizi ehtiras qovuşdurur, hava ayırır. Mən mavi şəfəqlər arxasından gəlirəm, öz gümüş köpüklərimi onun qızıl qumlarına qarışdırım, onun qəlbinin hərarətini öz rütubətimlə soyudum...

... Sular qabarır, mən öz sevgilimi qucaqlayıram, sonra sular çəkilir və mən onun ayaqlarına atılıram... Yağışın gur damcıları dalğanın səsinə səs verir: Biz -Allahların ucalıqlardan atdığı gümüş saplarıq, təbiət bizi tutur, bizimlə vadiləri bəzəyir.

Biz - Astartanın tacından qopub tökülmüş gözəl mirvarilərlik...

Mən ağlayıram - təpələr gülümsəyir, mən yerə yağıram  
- çiçəklər boy atır...

Mən dənizin qəlbindən ucalıram, fəzanın qanadlarında süzürəm. Gözəl bir bağ görəndə isə mən aşağı üz tuturam, güllərin dodaqlarından öpürəm, ağacların budaqlarını qucaqlayıram. Ətraf sükuta qərq olduqda mən öz zərif barmaqlarımla pəncərələrin büllurunu döyəcəyəm və bu səslərdən yaranan mahnını həssas qəlblər duyur...

Mən dənizin ahı, səmanın göz yaşı, çöllərin təbəssümü-yəm." [13, 103].

Şair Cübranın yazdığı bütün şeirlərində təbliğ etdiyi ideya dünyanın fəlsəfi izahıdır. Bu fəlsəfi fikirləri bütün incəliklərinə qədər izah edən A.İmanquliyeva yer və göy arasında insanın düşüncə aləmində olan hadisələri öz fəlsəfi dünyasında izah edir, insanlara anlaşılması çətin və müəmmalı olan fikirlərin şərhini verir. Öz elinə, torpağına, vətəninə bağlı olan şair Cübran "Ey torpaq" şeirində yazır:

"Sən nəsen, ey torpaq və kimsən?

Sən mənsən, ey Torpaq! Sən mənim görən gözüm, təxəyyülüm və arzularımsan. Sən mənim aclığım və həsrətimdən! Sən mənim ağrım və sevincimsən, sən mənim səhlənkərlığım və mənim diqqətimdən.

Sən mənim gözlərimin fərəhi, qəlbimin ehtirası, ruhumun əbədiyyəti.

Sən mənsən, ey Torpaq, ikimiz bir canıq, mən olmasaydım, sən də olmazdın!" [13, 103].

A.İmanquliyeva Cübranın elə şeirlərinə müraciət edir, elə fikirlərin üstündə köklənir ki, dərhal hiss edirsən ki, həmin fikirlər tədqiqatçının şəxsi qənaətidir. Daha çox daxilində fəlsəfi fikirlərə yer verən Aida xanım Cübranın fəlsəfi izahı və mənası olan şeirlərinin üzərində xüsusi dayanır.

Bu baxımdan onun “Məğrur Bənövşə” şeiri maraqlı süjet xətti üzərində qurulmuşdur. Qızılgülə çevrilmək istəyən Bənövşə arzusuna çatandan sonra tufanın qurbanı olur, ləçəkləri dağılır, torpağa qarışır. Onu belə acınacaqlı vəziyyətdə görən bənövşələr ona gülməyə başlayırlar. Bu gülüşün arxasında kinayə və istehza gizlənir. Amma bənövşənin onlara verdiyi cavab insanı düşündürür:

“Mən indi ölürem, ancaq mənim qəlbimdə heç bir vaxt heç bir bənövşənin keçirmədiyini hiss var. Mən ölürem, ancaq mən doğulduğum dar dünyanın hüdudlarından kənarında nələr olduğunu bilirəm. Həyatın məqsədi də elə budur. Gündüzlərin və gecələrin təsadüfləri arxasında gizlənən mahiyyət də elə budur” [14, 124].

Bənövşənin dilindən deyilən bu fikirlərin arxasında Cübranın mənəvi aləmi görünür. Qəlbində hər kəsə açmaq istəmədiyini, öz dünyasında qoruyub saxladığı fikirləri tədqiqatçı alim maraqlı tərzdə izah edir, müəllifin özündən xəbərsiz ən incə cəhətlərini də araşdırır. Araşdırma o qədər üst-üstə düşür ki, hansının müəllifə, hansının tədqiqatçıya məxsus olduğunu təyin etmək çətin olur. Odur ki, belə məqamlarda A.İmanquliyeva bir şərqsünas təsiri deyil, filosof təsiri bağışlayır. Nahaq yerə demirlər ki, alimin əməli onun kamalındadır. Bir yazıçı, şair kimi Cübran insanı dönə-dönə düşündürür, ona görə ki, öz fəlsəfi fikirlərini şeirlərinin içərisində verərkən daha çox mənəvi dünyasının yaşantılarını oxucusu ilə bölüşür. Dərhal hiss olunur ki, bu adı düşüncə tərzini deyil, çox fəlsəfi bir idrakın sözlə ifadəsidir. O, əsərlərində Qərb və Şərq mədəniyyətini (müxtəlif dövrlər nəzərə alınmazsa,) vəhdətdə götürüb, çünki bəzi şeirlərində həm Şərq, həm də Qərb fəlsəfəsi görünür. Təsadüfi deyil ki, onun haqqında yazılanlar içərisində A.Bəşirin fikri

diqqəti cəlb edir: “Cübran Qərbə çox sıx şəkildə yaxınlaşmışdır, amma onun dodaqlarında Şərqin ecazkar təbəssümü qalmışdır.”

Cübranın yaradıcılığına ömründən illəri ayıran A.İmanquliyeva onun “Peyğəmbər” adlı əsəri üzərində xüsusi dayanır və bu əsəri Cübranın yaradıcılığında yeni mərhələ adlandırır. Bu mərhələni sonadək müşahidə edən tədqiqatçı “Peyğəmbər”i təkcə Cübranın yaradıcılığında deyil, bütövlükdə Şərq mədəniyyətində və ədəbiyyatında bütöv bir səhifə hesab edir. Ona görə ki, dünya yaranandan bu mövzu insanları həmişə daha çox düşündürmüş, çətin vaxtlarında isə üz tutduğu Peyğəmbər və onun ideyalarını əməllərində yaşadan xeyirxah insanlar olmuşlar. Yazıçı ilə yaxın dost olan Nüaymə “Peyğəmbər” əsərini “Cübranın mənəvi-estetik kreslosu” hesab edir. [15, 127].

Meyyə məktubunda Cübran “Peyğəmbər” haqqında yazır: “Peyğəmbər” mənim min il əvvəl düşündüyüm, lakin keçən ilin sonuna qədər bir fəsil də yazmadığım kitabdır, o mənim ikinci doğuluşum və ilk xaç suyuna salınmağımdır, o məni günəşin altında azad edən yeganə ideyadır. Mən bu peyğəmbəri yaratmamışdan əvvəl o, məni yazıb.” [16, 128]

Bir şair kimi, Cübranın şeirlərində fəlsəfə yüksəkdir. Bu yüksəkliyi görüb müşahidə edən, onu öz duyğularından keçirib fikir süzgəcində dönə-dönə oxucusuna təlqin edən Aida xanım Peyğəmbərin insanlara müraciəti üzərində oxucuları düşüncəyə təhrik edir: “Bəli, mənə sizin sevinciniz də, kədəriniz də tanışdır, siz yatanda gördüyünüz yuxular da mənim yuxularım idi. Sizin zirvələriniz, mailli yamaclarınız, hətta düşüncə və arzularınızın axını da məndə əks olunmuşdur.” [17, 128].

Bu kimi fikirlərdə nəinki Cübran özünü bir şair kimi təsdiq edir, hətta xalqın çarçısı, onun hiss və duyğularının ifadəçisi olduğunu sübut edir. Bu sübutu isə Azərbaycan oxucusuna çatdıran Aida xanımın Tanrısına, Peyğəmbərinə inamı və sevgisi göz qabağındadır.

“Peyğəmbər” əsəri bir də ona görə bu gün də aktualdır ki, əsərdə tədqiqatçının dediyi kimi azadlıq, həyat və ölüm, xeyir və şər, insan varlığının mahiyyəti və mənası kimi problemlər qoyulmuşdur. Bu kimi problemlərin dünyanın sonuna qədər davam edəcəyini vurğulayan Aida İmanquliyeva şair Cübranın şər qüvvələrə qalib gəlmək ideyasının çarçısı təsiri bağışlayır. Əsərin üstün cəhətlərindən biri də peyğəmbərin nəsihətlərində “insanları alçaltmaq və özünü ucaltmaq” deyil, onlara ən gizli həqiqətləri aşkar etməkdir. Peyğəmbərlə insanlar arasında heç bir fərq yoxdur, o, özünü heç kəsdən üstün tutmur, heç kəsə yuxarıdan aşağı baxmır, əksinə, özü ilə insanlar arasında bir doğmalığa hiss edir.

“Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” adlı monoqrafiyanın III fəslində “Əmir ər-Reyhani və onun ərəb romantizminin təşəkkülündə rolu” adlanır.

Əmir ər-Reyhani 1846-1940-cı illərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. A.İmanquliyeva bu fəsildə onun fəaliyyəti, təhsili, dövrü haqqında məlumat verir, 1908-1909-cu illərdə Türkiyə inqilabından sonra ictimai-siyasi hadisələrin yazıcının yaradıcılığına olan təsiri üzərində dayanır, şeir, məqalə və kitabları sadalayır.

O, göstərir ki, “Ər-Reyhaniyyat”a daxil olan əsas ədəbi-tənqidi məqalələr “Ədəbiyyat və sənət”, “Siz şairlər” məcmuələrində dərc olunmuş, daha iki povesti - “Nohur zanbağı”, “Hərəmxana divarlarından kənarda, yaxud Cihad” ayrı-

ca nəşr olunmuş, “Vadilərin çağırışı” adlı poetik məcmuəsi işıq üzü görmüşdür. [18, 134].

Kimliyindən asılı olmayaraq, bütün romantikləri birləşdirən cəhət təbiətə müraciət, öz daxili aləmləri ilə təbiət arasında oxşarlıq və fərqi tapmaq, əsərlərini bu istiqamətdə yazıb-yaratmaqdır. Bu baxımdan Ər-Reyhaninin yaradıcılığı daha xarakterikdir. Ona görə ki, təbiət mövzusu tədqiqatçının sübut etdiyi kimi onun poeziyasında mühüm yer tutur: “Mənim bədbəxtliyim mənim törədiyim, qoynunda yaşadığım və mövcudluğumun mənası olan təbiətin özündə doğur” [20, 144].

“İnsan Təbiətin seyri zamanı Allahı dərk edir. Ulduzlar, çiçəklər, heyvanlar, dağlar-hamısı onun müdrikliyinin ən yaxşı anlarını əks etdirir.

Mən dərəyə endim və çayın kənarında uçan qayanın üzərində dayandım, gecəki tufan və yağışın izlərini müşahidə etdim. Bu gecə qış Allahı öz sevgilisinin qoynuna-təbiətə gəlmişdir. Çaylarda və arxalarda su qan kimi qırmızı idi. Mən heyranlıqla dayanmışdım və ruhumun bədənimdən ayrılaraq islanmış, ağacların, yayda bozaran, yağışdan sonra qaralan qayaların üzərindən necə yüksəldiyini hiss etdim”. [20, 144].

Tədqiqatçı alim Ər-Reyhaninin fəlsəfi fikirlərini əsərlərindən gətirilmiş elə nümunələrlə sübut edir ki, əslində həmin fikirlərin heç bir şərhə ehtiyacı olmur, ona görə ki, Allahımı sevən, ona pənah gətirən hər kəsə O, öz səxavətindən pay ayırır:

“Böyük Allah buyurdu: “Bir xeyir iş görən adamın adına on xeyir iş yazacağam. Hər belə insana istədiyim təqdir-də bundan da artıq bağışlayaram. Pis iş görən şəxs isə əməlinin cəzası günahı qədər olacaqdır, ya da mən onu ba-

gışlayacağam. Kim ki mənə bir qarış yaxınlaşsa, mən dir-sək qədər ona yaxınlaşacağam. Hər kəs mənəim tərəfimdə addım atarsa, mən ona tərəf qaçacağam. Hər kəs günahla dolu yerdən keçib mənəim tərəfimdə gəlsə və mənə tam surətdə iman gətirsə, mən o yer qədər böyük bir bəxşislə ona yaxınlaşacağam”. [21, 146].

Ər-Reyhani təbiəti həm kədəri, sevinci, həm əzabı, xoşbəxtliyi, həm də faciəsi ilə təsvir edir. Bu təsvir o qədər təbii və romantik şəkildə göstərilir ki, insan bu təsvirə vurulur, özünü bir varlıq kimi ondan kənarında təsəvvür etmir. Tanrı təbiəti elə bir gözəllikdə yaradıb ki, orda qüsurlu axtarmaq ağılsızlıq olar. Təbiətin qoynunda hər yerin, hər bir varlığın gözəl olduğu bir məkanda insan yalan və riyakarlıq, sünilik və əsarətə nifrət edir, özünü bunlarsız xoşbəxt hesab edir.

Bütün müşahidə etdiyi gerçəkliyin sonunda isə Ər-Reyhaniyə gələn qənaət belədir: “Biz təbiətin törəmələriyə və ona dönəcəyəyik”. [22, 151].

Ər-Reyhani “Qızılgül budağı” şeirində bir romantik şair kimi romantik fikirlərinə sadıq qalır, özü ilə bərabər oxucusunu da fikirlərinin ardınca aparmağı bacarır:

“Mən öz məhəbbətimi qürbət bağlarında əkdim, vaxtından əvvəl çiçəkləndi o, mən onu yeni torpaqda əkdim, onun üzərində zamanın çiçəkləri ağı dedi.

Mən əbəs yerə öz toxumlarımı səpələdim sağa-sola.”

Görən, nədən şairin məhəbbəti qürbət bağlarında çiçək açıb və bu çiçək də vaxtsız olduğundanmi ləçəkləri soldu, zaman üzərində ağı dedi, nalə çəkdi, bəlkə, o, nahaqdan öz qızılgül toxumlarını sağa-sola səpələyib? Fikrin bədii şəkildə belə ifadəsi şairin lirik qəhrəmanının peşmançılıq hissi-mi? Bunu da şair oxucunun ixtiyarına buraxır, onu yenə də öz fikirləri ilə təkbətək qoyur. Şair özünü bütün zamanlar

və dövrlər üçün cism, ruh, cənnətin, cəhənnəmin şairi hesab edir:

“Mən cism, şairiyəm, mən ruh, şairiyəm,  
Cənnətin sevincləri məndədir,  
Cəhənnəmin əzabları məndədir.”

Şairlər xalqın düşünən beyni, vuran əli olublar bütün zamanlar üçün. Bəzən qılıncın deyə bilmədiyini söz, fikir daha kəsərli deyir.

Aida xanım Ər-Reyhani yaradıcılığı üzərində dönə-dönə müşahidə apararkən romantizmin yüksək səviyyədə olduğunu xüsusən qeyd edir, fikrini şeirlərindən gətirilmiş nümunələr üzərində sübut edir. (“Mən Şərqəm”, “Vadiyə qayıdış”, “Mənəim rəfiqəm” və s.)

Ər-Reyhani romantizmini “Hərəmxana divarlarından kənarında” povestində təhlil edən Aida İmanquliyeva göstərir ki, o, şərqi qadının əsrlər boyu məruz qaldığı əsarətdən azad edilməsi mövzusunun işlənməsində davamçı olmuşdur. Ər-Reyhaniyə qadın azadlığı mövzusunda yazdığı “Nohur zənbəği” adlı ilk povestində cəmiyyəti daha çox narahat edən problemlərə münasibət bildirilir, oxucunun düşüncəsi bu məsələyə yönəldilir. İlk povestində qarşıya qoyulan ideya “Hərəmxana divarlarından kənarında, yaxud Cihan” adlı povestində daha da inkişaf etdirilir: “Cihanın can atdığı məqsəd, onun yeni arzusu coşqun qəlbinin lap dərinliklərinə nüfuz edərək, təkrar-təkrar onun gözləri önündə canlanırdı. Cihan bu məqsədə bütün varlığı ilə can atırdı. O, bütün dualarını fikirlərinin mənəvi axtarışlarının mərkəzinə, əzabkeş insan üçün əldə edilmiş cənnətin mücəssəməsinə, sevinclə həyəcanlandıran ümid rəmzinə ünvanlayırdı. Yuxuda da, ayıqlıqda da bu məqsəd onun gözləri önündən getmirdi, o, daim onun üçün əziz olan sözü təkrarlayırdı.”



Romantik qəhrəmanların əsas xüsusiyyətinin tənhalıq olduğunu vurğulayan A.İmanquliyeva gərgin günlər keçirən, məhəbbəti ilə zamanın ziddiyyətləri arasında qalan Cihanın psixoloji gərginliyini, qadının cəmiyyətdəki fəaliyyətini təhlil edir. Bütün yaradıcılığı boyu Ər-Reyhani özünü tək-cə yazıçı və şair deyil, həm də əsl mübariz-vətənpərvər kimi hiss edirdi. Romantik əsərlərdə romantik obrazların məhz romantik səviyyədə təsviri də bu cərəyanın əsas cəhətlərindəndir:

“Gözləri isə... sanki cənub səmasının bütün lacivərd dərinliyini özünə hopdurmuşdur; çılpaq çiyinlərinə dalğa-dalğa səpələnmiş qızılı saçlarının parıltısında axşam şəfəqlərinin işıqları görünürdü... Əgər bu anlarda onu görmək xoşbəxtliyi kiməsə nəsib olsaydı, o, ilahə gördüyünü qeyd edərdi...: Bu libasda Cihan nağıllardakı Şərq sahzadəsinə yox, daha çox göydən enmiş cənnət hurilərinə bənzəyirdi.” [23, 183].

Əsərlərindən bəzi romantik epizodları nümunə çəkən Aida xanım İmanquliyeva oxucusunda daima kövrək hisslər oyadır, onları lirizmə səsləyir, xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

“Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” adlı monoqrafiyanın IV fəslə “Mixail Nüaymə və XIX əsr Rus ədəbiyyatı” adlanır. Bu paraqrafda da Aida xanım ədibin yaradıcılığını tədqiq edir, əsərlərini sadalayır, göstərir ki, M.Nüaymənin bir nasir kimi yetişməsində Rusiyadakı təhsil illəri əsasdır. Onun yaradıcılıq yollarında “qarış-qarış gəzən” Aida İmanquliyeva ədibin əsərlərində A.P.Çexovun novellaçılığının təsirinin aşkar duyulduğunu göstərir.

“V.Q.Belinskinin estetikası tənqidçi Nüaymə qavramında” adlı I paraqrafında tədqiqatçı alim Nüaymənin yaradıcılığını Belinski ilə müqayisə edir, yazdığı məqalələrə münasibət bildirir.

Aida xanım Nüayməninin yazıçılarının dili üzərində xüsusi müşahidələr aparıb söylədiyi fikirləri dəyərləndirir, çünki Nüayməyə görə, hər bir əsərin təsirlilik dərəcəsi onun dilindən çox asılıdır:

“Yazıqlar olsun o yazıçıya ki, əsərlərində sətirlər arası heç nə oxumaq olmur və yazıqlar olsun o oxucuya ki, sözlərdə yalnız hərfləri oxuyur!” [24, 212].

Bu fikirləri oxuculara çatdıran tədqiqatçı alim hər bir əhli-qələmə Nüayməninin sözləri ilə məsləhət verir ki, hər söz, hər ifadə üzərində dönə-dönə müşahidələr aparıb, sözü yerində işlətməyi bacarsınlar. Necə deyərlər, “ho var dağa qaldırır, ho var dağdan endirir.” Əslində, onun haqqında araşdırma apararkən mənə elə gəlirdi ki, istər Cübran Xəlil, istər Nüaymə Aida xanım üçün öz fikirlərini, öz dünyasını, o dünyadakı gözəllikləri oxucusu ilə paylaşmaq üçün bir vasitədir. İnsan qeyri-adi gözəlliyi, mənəvi dünyasının zənginliyi ilə doğulur. O gözəlliyn, zənginliyin üzə çıxması, başqalarının görüb - faydalanması üçün isə vaxt, zaman, şərait lazımdır. Bəzən heç hiss etmirsən ki, nə vaxt qarşına çıxan hər hansı qeyri-adi qüvvə səni səndən alır, səni bambaşqa bir aləmə atır. Bu aləmdə isə tək-tənha olmaq, yoxsa ətrafındakı insanların səni başa düşməməsi, səni duya bilməməsi qorxusumu? Halbuki insan adi vəziyyətdə, adi günlərdə buna əhəmiyyət vermir. İnsan qeyri-adi sevgisi üçün adiliyin çərçivəsinə sığmır, bu, ona dar gəlir, çünki o, genişlik üçün dünyaya gəlib, genişlikdə uçmaq, qolqanad açmaq istəyir. Aida xanım da eləcə... Tanrı onu bu dünyaya dünyanın genişliyindən yazıb-yaratmaq üçün göndərmişdi.

“L.N.Tolstoyun dünyagörüşünün M.Nüayməninin yaradıcılığına təsiri” adlı paraqrafında Tolstoya olan hüsn-rəğbə-

tini bildirən Aida xanım fikirlərinə M.Qorkinin sözü ilə başlayır: “Bütün dünyanın, bütün yer üzünün gözü ona dikilib. Hindistandan, Çindən, Amerikadan - hər yerdən ona doğru canlı titrək tellər uzanır, onun ruhu hamı üçündür” [25, 218].

Bir sənətkar kimi, M.Nüaymə özü ilə L.N.Tolstoy arasında uyğunluq, bağlılıq görür, onun qəhrəmanlarını ərəb dünyasına yaxın hesab edirdi. Bəlkə elə buna görə də onun haqqında daha çox yazıldığını güman edən Aida xanım öz şəxsi təəssüratını da oxucusu ilə bölüşür, çünki Tolstoyun dilinin sadəliyi, təbiiliyi onu ərəb dünyasına daha da yaxınlaşdırıb. Tolstoyun mənəvi dünyasını təhlil edən Aida xanım Nüaymənin “Qərib” adlı hekayəsi üzərində dayanır. Niyə məhz “Qərib”? Bir ifadə kimi qərib sözündə bir qəriblik, niskin həsrət var. Nüayməni də görünür, bu həsrət, acı izzət özünə çəkmiş, o, məhz belə bir mövzuya müraciət etmişdir. Hekayədə təsvir olunur ki, xəstə, iflic olmuş bir qızcığaz yuxuda ixtiyar bir qoca görür, onun siması qızcığazı sarsıdır, oyandıqdan sonra yuxuda gördüyü qocanın şəklini çəkir. Qızcığazın anası şəklə baxanda həmin qocanı tanıyır, çünki o, bir neçə gün əvvəl gecələmək üçün onlardan xahiş etsə də, rədd edilmişdi. Bunu bilən qızcığaz valideynlərindən narazı qalır. Qoca gəlib yuxuda qızcığaza demişdi ki, sən xəstəliyindən valideynlərinin mənəvi xəstəliklərdən azad olunduğu gün xilas olacaqsan. “Görən, valideynlərin xəstəliyi nədir?” sualı ətrafında oxucunu düşündürməyə təhrik edən Nüaymə ilə tədqiqatçı arasında nə kimi bağlılıq var? Və qızcığaz o vaxt xəstəlikdən azad olur ki, valideynləri, xüsusən ata haqq yoluna qayıdır, qəribin qərib könlünü alır, sınıq qəlbini oxşayır. Qərib könlünü alan insanları isə Tanrı həmişə dəyərləndirir. Odur ki, ata-ananın

əməllərinə görə qızcığaz onu sonsuz əzablara düşər edən xəstəlikdən xilas olur.

Bəs Aida xanımı bu hekayədə cəlb edən hansı məqamlar olmuşdur? Onun yazdıqlarını dönə-dönə təhlil süzgəcindən keçirdikcə bir şeyi dərk etdim. Başa düşdüm ki, çox kövrək insanmış. Heç özü də fərq etməyib ki, niyə məhz kədər motivləri onu daha tez tapırmış. Başqalarının kədərini başa düşüb duymaq, onu dönə-dönə içində yaşatmaq, hadisələrlə dolub-başalmağ üçün o ağrını, o əzabı yaşamaq və yazdıqlarında, təhlilində yaşatmaq lazımdır. Aida xanım da eləcə... Kədər onu, onun özündən xəbərsiz tapıb. Təhlilini verdiyi “Qərib” hekayəsində qızcığazın dili ilə səslənən “Atalar turş üzüm yeyir, oğulların dişləri qamaşır” fikrində böyük həqiqət var. Həqiqət isə valideynlərin hərəkətinə görə övladların əzab çəkməsidir. Övladların günahsız əzabları daha dəhşətli, daha faciəli olur. M.Nüaymədə olan fəlsəfi fikirlər tədqiqatçı alimi özünə daha çox cəlb etmiş, onun fəlsəfəsinə olan marağ oxucu marağı hüdudunu aşmış, alim, filosof marağına çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, nümunə gətirdiyi hissələr də məhz fəlsəfi fikirlərin bu və ya digər tərzdə izahıdır:

“İnsan özünə gedən yolu tapmasa, Allaha aparın yolu da tapmayacaqdır. İnsan-insanın insana yoludur. Allahı və özünü öz “mən”indən kənarında” axtarmaqdan ağılsız nə ola bilər? [26, 248].

İnsanı yer üzünün əşrəfi sayanlar heç də səhv etməzlər. İnsanın doğulması başdan-baş müəmmadır, sirdir. Mənə elə gəlir ki, bu dünyanın sonunadək elə sirt kimi də qalacaq. İnsanın özü-özünü dərk etməsi də möcüzədir, çünki müxtəlif hədlərdə, yaşlarda insanın özünü dərk etməsi özü bir aləmdir. İnsan bütün həyatını bu sirlər dünyasında, sir-

lər aləmində təkbətək keçirir. Əslində, insan özü daxilində tək-tənhadır. Kiminləsə fikirlərini, düşüncələrini paylaşmaq işin zahiri tərəfidir. Daxildə isə elə insan təkdir, o, yalnız Tanrı hüzurunda, Tanrının himayəsilə cütləşə bilir.

Nədən Allahım, nədən, biz insanlar bu cütləşmədən, qoşalıqdan qorxuruq? Nədən hər kəs öz qoşalığını tapa bilmir, arayır, axtarır. Tapanda isə gec olur, çox gec olur. Cütlüyün arasında keçilməz maneələr... O maneələri aşmaq üçün isə əsrlər qədər yaşamağı bacarmır insan. Nədən, Allahım, insanın özünü sirr dünyasının içərisində sirli yaratdın?..

“Okeanın sahili var, qurunun sərhədi var, planetlərin öz daimi yolu var. Bəs insanın sahili və sərhədi haradadır və onun yollarını kim dərk edir?” [27, 248].

Nüaymənin yaradıcılığının bir üstün cəhəti də insana, onun fəlsəfi baxışlarına elə fəlsəfi münasibət bəsləməsidir. Bu baxımdan onun melodramatik “Sonsuz” adlı hekayəsi maraqlı süjet xətti üzərində qurulmuşdur. Hekayəyə münasibət bildirən Aida xanımda hansı hisslər, hansı duyğular onun yaradıcılığına olan adi oxucu marağına üstün gəlmişdir? Yaradıcılığında özünün, xalqının, millətinin taleyini görə, müşahidə edən Aida xanım Nüaymənin “Sonsuz” hekayəsinin üzərində xüsusi dayanır. Hekayənin məzmunu bugünün özündə belə qlobal bir məsələyə - qadının ana ola bilməməsi, amma içində sızım-sızım sızlayan bəşəri duyğuların - ana məhəbbəti mövzusuna həsr olunmuşdur. Ərini çox sevən, lakin ana ola bilmədiyi üçün məhəbbəti korşalan bu gənclərin xoşbəxtliyi sən demə, bütöv deyilmiş, birbirinə “məhəbbətləri” məqsədli imiş. Məhəbbət olan yerdə isə məqsəddən söhbət gedə bilməz. Əsl məhəbbət heç bir məqsədə yönəlməməlidir. Məqsəd varsa, məhəbbət yoxdur. Ərini itirmək qorxusu Cəmiləni həmişə incidir. Elə bu

qorxu hissi onu ərinə xəyanət etməyə məcbur edir. Doğulmuş uşaq da Cəmiləni xoşbəxt edə bilmir. İztirablara dözə bilməyən Cəmilə özünü öldürür, sinəsi üstündə tapılmış məktubdan məlum olur ki, sonsuz Cəmilə yox, Əziz imiş.

Hekayədə təsvir olunan hadisələr bir ana, bir qadın kimi Aida xanımı narahat etmiş və o, tədqiqatında insanları bu məsələ haqqında dönə-dönə düşünməyə təhrik etmişdir. Ona görə ki, çox uzun illər bu məsələdə qadınlar günahkar hesab edilmişlər, halbuki onların o qədər də böyük günahı yox imiş. “Sən mənim yaralanmış qəlbimin necə ağrıdığını bilmirsən! İlk yaranı da sən mənə vurdun! Bu yaranı sən, mən sənə məhəbbətinin lap əvvəldən şəxsən mənə, xarakterə və daxili keyfiyyətlərə malik insan olmadığını başa düşdükdə vurdun. Sən mənə gələcək uşaqlarının anasını sevirdin.” [28, 248] Halbuki qadın sevgidən, məhəbbətdən doymur. Onu nə qədər çox sevsən, yenə də sevgiyə təşnə olduğunu hiss edir. Qadının ruhunu öldürmək istəsən, ondan uzaqlaş, qoy sevgiyə həsrət qalsın. Odur ki, “sevgimə daha çox ehtiyacım var, yoxsa övladıma” sualı qarşısında o susur, çünki əsl sevgidən keçmək, onu hətta övladına da qurban vermək qlobal bir məsələdir...

Cəmilənin ölümünü də təsirli və emosional təsvir edən Nüaymənin yaratdığı melodramatik səhnə oxucunun yaddaşında uzun müddət qalır. Ömrünün ən unudulmaz gününü dönə-dönə xatırlayan Cəmilə gəlinlik paltarını geyərək dünyadan köçür. Duyğuları çox təmiz olan Cəmilə bütün olanlarda müəyyən dərəcədə özünü günahkar bildiyi üçün həyatdan kam ala bilmir, dünya da, insanlar da gözündən düşür, halbuki hər kəs özünü başa düşməyə başlayanda, seviləndə qəlbində qeyri-adi, heç vaxt yaşamadığı hisslər oyanır. Amma bu hisslər, duyğular ünvanını tapmayan-

da həyat da mənasız olur, qadın dünyadan küsür. Başa düşür ki, dünya hər kəsə öz sevgisi ilə birgə qiymətlidir.

“Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” adlı əsərinin nəticə hissəsində Aida İmanquliyeva bütün fikirlərinə yekun vuraraq göstərir ki, “Suriya-Amerika məktəbi” adını almış ədəbi məktəbin aparıcı nümayəndələri - C.X.Cübran, Ə.Ə.Reyhani, M.Nüaymə yaradıcılıqları ilə gerçəkliyin ictimai-mövzu dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişlər. Tədqiqatçı alim göstərir ki, Cübran və Ər-Reyhani Qərb romantizminə müraciət etmiş, maarifçiliyin artıq daralmış çərçivəsini qıraraq romantizm cəbhəsində son həmləni uğurla həyata keçirmişlər.

Yaradıcılıqlarının hər mərhələsinin, bütün dövrlərini dönə-dönə tədqiq edən Aida İmanquliyeva onların təbliğ etdiyi - insanın tam azadlıq tələbi, köləliyə nifrət, insanın əməl və fəaliyyəti ilə həyat hadisələrinin qarşılıqlı təsiri, xeyirxahlıq və ədalətə inam ideyaları-transsendentalistlərin romantizminin fəlsəfi konsepsiyalarına və ideya əsaslarına müvafiq gəldiyini apardığı tədqiqat və müşahidələri ilə sübut edir. O, göstərir ki, sentimentalizm və romantizm cizgiləri Cübranın yaradıcılığında xeyli müddət yanaşı mövcud olmuşdur, ona görə ki, gözəllik və humanizm həmişə romantik sənətkarın ideali sayılmışdır. Maarifçilərdən fərqli olaraq, romantiklər dünyanın, hadisələrin üzərindən adiliyi daha inamla götürür, onu qeyri-adi şəkildə, daha obrazlı təsvir və tərənnüm edir. Odur ki, belə təsvir ən adi oxucuya da təsir edir, ona da duyğusal anlar yaşadır. Elə buna görə də Cübran şairləri “gözəllik elçisi” adlandırır və belə hesab edir ki, onun borcu gündəlik qayğılara başı qarışmış insanların diqqətini “həqiqətin fimsalı” olan gözəlliyə cəlb etməkdir. Öz fikirlərinin ifadə edilməsində təbiətin onun

üçün əslində bir vasitə olduğunu sübut edən Aida xanım “Ey torpaq”, “Ey külək”, “Külək nəğməsi” şeirlərindən nümunələr gətirir. Onun mənsur şeirlərinə tez-tez müraciət edən Aida xanım onları kiçik esse adlandırır, göstərir ki, onun dili səlis və aforizmlərlə zəngindir, ekspressiv səciyyəlidir. Tədqiqatçı təbiət və qavramında İnsan, Allah, Təbiətin vəhdət və bütövlüyünü bütün əsərlərdə ifadə olunan ideya ilə təmasda, birlikdə izah edir. Bu baxımdan Cübranın “Mənim vadidəki məbədim”, “Vadilərin çağırışı”, “Əl-Füreykə vadisi və ya Təbiətə qayıdış”, “Baharın beşiyi başında”, “Şəfa ver mənə, vadilərin ilahəsi” əsərlərini nümunə göstərir, əsərlərdən ayrı-ayrı hissələri sitat gətirir, oxucunu düşünməyə təhrik edir və bu anlamda fikirlərini sübut etməyə çalışır. Təsədüfi deyil ki, Ər-Reyhani öz yaradıcılığına bir vətəndaş olaraq ictimai xidmət kimi baxır, onun üçün nə mübarizə, nə ziddiyyət, nə istismar, nə ictimai təbəqələşmə nəzərə alınmır, o, bütövlükdə keçmişdə çiçəklənmə və əzəmət dövrünü yaşamış bir millət haqqında danışır. Bu kimi fəlsəfi fikirləri Aida xanım Ər-Reyhaniyənin “Ərəb qartalı”, “Mən Şərqəm”, “Vadiyə qayıdış” əsərlərinin təhlilində izah edir.

Tədqiqatını davam etdirən Aida İmanquliyeva M.Nüaymənin yaradıcılığını şəxsi müşahidələri ilə izah edir, göstərir ki, ərəb məhcər ədəbiyyatı realist ənənələrlə onun əsərləri sayəsində zənginləşmişdir, ona görə ki, o, tək-cə yazıçı deyil, həm də ərəb ədəbiyyatının tanınmış tənqidçisi və nəzəriyyəçisidir. Əsərlərini ayrı-ayrılıqda təhlil edən Aida xanım M.Nüaymə ilə V.Q.Belinski arasında oxşarlıq tapır, onları bir-birindən ayrılıqda deyil, vəhdətdə təhlil edir. O, xüsusi olaraq qeyd edir ki, ədəbi əlaqələrin asanlaşmasına və Qərb məktəblərinin ideya-bədii kəşflərinin qəbul edil-

məsinə hər üç ərəb ədibinin xristian dini ilə bağlı olması da öz təsirini göstərmişdir. Ona görə ki, "Suriya-Amerika məktəbi"nin yazıcıları öz yaradıcılıqları ilə yalnız ərəb ədəbiyyatında deyil, eyni zamanda başqa milli ədəbiyyatlarda da özlərindən sonrakı davamçıları üçün yol açmışlar. Buna səbəb isə onların əsərlərinin ingilis dilində yazılması olub. Hər üç sənətkar - Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nüaymə ərəb ədəbiyyatını yazdığı əsərlərlə daha da yüksəklərə qaldırmışlar.

## III FƏSİL

**"QƏLƏMLƏR BİRLİYİ" VƏ MİXAİL NÜAYMƏ**

*Şərqlə Qərb arasında körpü...*

Şərqlə Qərb arasında körpü yarandığını tədqiq etdiyi yazıçı və şairlərin həyatı ilə bağlayan Aida İmanquliyeva diqqəti daha çox M.Nüaymənin üzərində cəmləşdirir. O göstərir ki, 60-cı illərdən sonra mühacirət kütləvi xarakter daşımağa başladı.

M.Nüaymənin həyat və fəaliyyətini dönə-dönə izləyən Aida İmanquliyeva göstərir ki, Nüaymənin özünün də dedi-yi kimi, "Qələmlər birliyi"nin əsas mətbu orqanı "Əs - Sa-ih" qəzeti idi." Ona görə ki, bu qəzet, onun redaksiyası "bizim Məkkəmiz, fikirlərimizin xitabət kürsüsü, komediyalarımızın göstərildiyi səhnə idi." [29, 91].

Tədqiqatçı alim göstərir ki, "Qələmlər birliyi" üzvlərinin şöhrəti yayıldıqca onların bütövlükdə ərəb ədəbiyyatına da təsiri artırdı, çünki onu Misir, Livan, həmçinin digər ərəb ölkələrində də dəstəkləyənlər tapıldı. Aida xanım araşdırmalar nəticəsində sübut edir ki, "Qələmlər birliyi"nin banisi, həqiqətən, Cübran Xəlil Cübrandır, ona görə ki, o, həm də yazıçı və şair dostlarının ilhamçısı idi. Bu, hər şeydən əvvəl, onun sənətə bağlılığı ilə izah olunur.

Giriş, beş fəsil və nəticədən ibarət olan "Qələmlər birliyi və Mixail Nüaymə" adlı tədqiqat əsərinin I fəslə "Qələmlər birliyi "ədəbi cəmiyyətinin yaranması" adlanır. Bu fəsilə o, "Qələmlər birliyi"nin fəaliyyətilə oxucunu tanış edir, göstərir ki, ərəb məhcər ədəbiyyatının formalaşmasında bu birliyin xüsusi rolu olmuşdur. Bu birlik həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, bir çox yazıçı və şairlərin yaradıcı-

lıqlarının təkmilləşməsində, onların bir ədib kimi yetişməsində əsas rol oynamışdır. C.X.Cübran və M.Nüaymənin səmimi dostluq və əməkdaşlığına söykənən “Qələmlər birliyi”nin fəaliyyətində ərəb yazıçı və şairləri bədii ədəbiyyatın yaradılması uğrunda mübarizə aparır, yeni ədəbi janrları əməli şəkildə təbliğ edirdilər. Ona görə ki, tədqiqatçı alimin göstərdiyi kimi, onlar geniş oxucu kütlələrinin ədəbi mühitini inkişaf etdirməyə çalışırdılar.

“Qələmlər birliyi”nin xadimləri” adlanan II fəsildə Cübran Xəlil Cübran (1883-1931) yaradıcılığının ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır, həyat və fəaliyyəti haqqında söhbət açılır, göstərilir ki, şəxsi həyatında baş verən kədərli hadisələr (anası, bacısı və qardaşı vərəm xəstəliyindən vəfat etdi) həmin illərdə yazılmış əsərləri qüssə və kədərlə doldurdu.

“Qələmlər birliyi”nin üzvlərindən biri İlya Əbu Madayadır (1889-1957). Həyat və fəaliyyəti haqqında məlumat verən Aida İmanquliyeva onun bir ədib kimi məhz C.X.Cübran, Ə.Ə.Reyhaninin yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olması və bu ədəbi simaların axtarış bir-birini tapmasında da böyük məna görürdü.

Əbu Madanın yaradıcılığını axıradək izləyən Aida İmanquliyeva onun vətən həsrətli şeirlərinin sayını da müəyyənləşdirir. Bütünlüklə nisgildən yoğrulmuş bu 15 şeir vətən mövzusunda yazılmış ən yaxşı əsərlər silsiləsinə daxildir. Çünki onun şeirləri tədqiqatçının dediyi kimi, mənaca dərin fəlsəfi məzmunu, parlaq ifadəsi və dilinin səlisliyinə görə fərqlənirdi.

Əbu Madanın çap olunmuş kitablarını ardıcılıqla araşdıraraq, onlar haqqında söz deyən, fikir söyləyən Aida İmanquliyeva göstərir ki, onun poeziyasında cəmiyyəti köhnəlmiş

ehkamlardan tamamilə azad etmək cəhdi duyulur, o, “Qələmlər birliyi” üzvlərinin açdığı yolu davam etdirmək istəyirdi. Təsadüfi deyil ki, onu haqlı olaraq, “mühacir poeziyanın əmiri” adlandırırdılar.

“Qələmlər birliyi”nin xadimləri arasında Nəsim Əridənin (1887-1946) də adını iftixarla çəkən Aida xanım onun tərcümeyi-halı ilə oxucunu tanış edir, göstərir ki, Amerikaya gətməsinin səbəbi ağır həyat şəraiti, maddi vəziyyətin acınacaqlı dərəcədə olması idi. Onun yeganə şeirlər məcmuəsi “İtirilmiş qəlblər (əl - Ərvah əl - xaira)” adı ilə ölümündən sonra çap olundu.

Aida İmanquliyeva araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirir ki, onun həyatında baş verən uğursuzluqlar öz içinə qapılıb, tənhalığa düşər olması, dünyanın bütün ağrı-acısını tək-tənha yaşamasına səbəb olmuşdur. Həyatında olan boşluğu yalnız klassikləri, xüsusilə rus ədiblərini oxumaqla dolmayan Nəsim Əridənin yeganə arzusu vətənə qayıtmaq idi, lakin amansız ölüm buna mane oldu, arzularına sədd çəkdi.

“Qələmlər birliyi”nin üzvlərindən biri də Rəşid Əyyub (1871-1941) idi. Onun da mühacirət dövrü yaşamasının səbəblərini göstərən Aida xanım qeyd edir ki, daimi iş almaq üçün o, İngiltərəyə, sonra Livana, daha sonra Amerikaya gəlir: “Mən qürbətdəyəm, lakin mənim qəlbim, düşüncələrim həmişə öz sakit, balaca ölkəmlə birlikdədir.” Qəriblik həmişə insanlara ağır dərd verən, onlarda həsrət, nisgil, ələm yaradan duyğulardır. Bu, bayatılarımızda da başabaş ələmdir, kədərdir:

Qəribəm, yoxdu arxam,  
Qanadım yoxdu qalxam.  
Çıxam qəlbi dağlara,  
Vətənə doğru baxam.



\* \* \*

Yar başa qara bağlar,  
 Ürəyi yara bağlar.  
 Vətəndən ayrı düşsə,  
 Ümidin hara bağlar?

\* \* \*

Bu yoldan ötənə bax,  
 Köynəyi kətana bax.  
 Qürbətdə gözün açma,  
 Açanda vətənə bax.

\* \* \*

Əzizim, kətan sarı,  
 Ağ sarı, kətan sarı.  
 Çıxaydım Şah dağına  
 Baxaydım Vətən sarı.

“Sevgilim, sənin yolunda canımdan keçərəm, amma vətənimin uğrunda səndən də keçərəm” deyən kəslər vətənin şirinliyini, müqəddəsliyini qürbətdə, qərib ellərdə daha çox duyurlar. Bu ağrı, bu kədər ta qədim zamanlardan bu günədək insanlara sonsuz əzablar verib. Bir mövzu kimi də qərriblik bugünkü ədəbiyyatda – istər yaşlı, istərsə də gənc nəslin yaradıcılığında öz yüksək bədii ifadəsini tapır. Nədən? İnsanlar kədərə, ələmə bu qədər möhtacmı? Ya ələmə elə onların daxilindəmi doğulub?

Odlara yanaram, dilim söz tutmaz,  
 Qərib-qərib qürbət ellərdə qaldım.  
 Ağladım, sızladım hər qış, hər bahar,  
 Göz yaşım sel oldu, sellərdə qaldım.

\* \* \*

Nə arzuya, nə murada çatmadım,  
 Qəm-kədəri bir-birinə qatmadım.  
 Dərd əlindən gecələri yatmadım,  
 Dağlara ün saldım, çöllərdə qaldım.

\* \* \*

Bir kimsəm yox, soruşa bu halımı,  
 Qərriblik bağlayıb yenə yolumu.  
 Çərxi-fələk, sənin kimi zalımı  
 Görüb, yenə yaxam əllərdə qaldım.

\* \* \*

Vəkiloğlu, illər saçını yoldu,  
 Qərriblikdə rəngin saraldı, soldu.  
 Mənim göz yaşlarım dönüb sel oldu,  
 Düşüb qəm gölünə, göllərdə qaldım.

Nümunə kimi seçilmiş bu fikirlərdə şairin daxili dünyası ilə zamanın sərt qanunları qarşılaşdırılır, qısa və uzun zaman kəsiyində insan əzabları haray qoparır, selə dönmüş göz yaşları insanları qəm gölündə fəlakət və məşəqqətə sürükləyir. Olmazmı ki, xaliqi-insan qərribliyi yer üzündən silsin, onlar belə bir duyğudan xəbərsiz olsunlar: “İlahi, həsrəti yox elə dünyadan, apar onu uzaqlara, apar onu heçliyə, apar onu sonsuzluğa, apar...”

1939-cu ildə Rəşid Əyyubun “Dünya belədir” adlı sonuncu məcmuəsi çap olundu. Məcmuə üzərində tədqiqat aparən Aida İmanquliyeva onun aşağıda verilmiş fikirləri üzərində dayanır: “Bəli, həyatda sevinc də, kədər də, ümid-sizlik də, ümid də olur... Lakin həyatda ən böyük məmnun-

luq gətirən şey- bütün bəşəriyyətə xidmət etməkdir.” Aida İmanquliyeva bu fikirləri Rəşid Əyyubun “şair düşüncəsinin manifesti və yekunu” hesab edir.

“Qərib kimi doğulanlar elə qərib kimi də dünyanı tərk edəcəklər” fikri onun da nakam həyatından yan keçmədi, qərib ellərdə elə qərib kimi də dünyanı tərk etdi. Qəlbində isə sonsuz vətən sevgisi, vətən eşqi...

Bir oxucu kimi, “Qələmlər birliyi”nin fəaliyyətini ona görə yüksək qiymətləndirirəm ki, bu birlik qərib eldə yaşayanların ümid, sığınacaq yeri olub. Bu insanlar bir-birlərinə söykənib qəriblik əzabına birgə dözməyi bacarıblar, hətta bir-birlərini itirdikcə bir-birlərinə olan hüsn-rəğbətini, ehtiramını da yaratdıqları elegiyalarda təsvir və tərənnüm etmişlər. İlya Əbu Madanın qardaşlıq və xeyirxahlıq ruhunda Nədra Hədədaya (1881-1950) müraciətlə yazdığı elegiya kimi...

“Qələmlər birliyi” üzvlərindən Vilyam Kətisflays (1879-1950), İlyas Atallah haqqında da məlumat verən Aida İmanquliyeva bu birliyin yazıçılarının yaradıcılığında olan səciyyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır və xüsusi olaraq göstərir ki, realizm mövqeyindən çıxış edən ədəbi tənqidçilər məhz ilk dəfə “Qələmlər birliyi”ndə fəaliyyətə başlamışlar. “Əgər şeir yalnız sözlərdən ibarətdirsə, onda lüğət ən yaxşı kitabdır” deyən mühacir tənqidçilərin fikirlərinə əsaslanan tədqiqatçı alimin şeirə, sənətə, poeziyaya yüksək qiymət verməsi onların şeirlərindən gətirdiyi nümunələrlə sübut edilir.

Çox çətinliklərlə üzləşən mühacir yazıçı və şairlər, hətta Mixail Nüaymə uzun illər yoxsulluq içərisində yaşadı. Maddi vəziyyətləri yaxşılığa doğru yönəldə, hər şeylə təmin olunanda belə, onlar xoşbəxt ola bilmədilər. Sən demə, tam xoşbəxtlik üçün hər kəsə öz Vətəni lazım olmuş.

“Qələmlər birliyi” üzvlərinin hər birinin öz yaradıcılıqları ilə insanlarda məhəbbət və şəfqət hissi təbliğ etdiyini vurğulayan A.İmanquliyeva yeri gəldikcə mühacir ədəbiyyata müraciət edir, şeirlərdən sitat gətirir, oxucunun gözləri qarşısında gözəl bədii lövhə yaradır. Ona görə ki, “Qələmlər birliyi” üzvlərinin təbliğ etdiyi ideyalar tədqiqatçı alimin fikirləri ilə eynən üst-üstə düşür, müxtəlif əsrlərin insanları yer üzünün bütün xalqlarını birliyə, ədalətə səsləyirdilər. “Qələmlər birliyi” haqqında olan araşdırmalar üzərində müşahidə apardıqca gəldiyim qənaət o oldu ki, Vətən haqqında ən yüksək sözü, fikri vətənin hər əzabına qatlaşan, onun fərağında od tutub yananlar deyə bilər və demişlər də.

“Mixail Nuaymənin həyat yolu” adlanan III fəsildə müəllif onun tərcümeyi-halı, təhsili, fəaliyyəti haqqında oxuculara müfəssəl məlumat verir, göstərir ki, M.Nüaymə rus ədəbiyyatını sevmiş və onu dərinləndirən öyrənməyə çalışmışdır. Yaradıcılığını həm oxucu, həm də tədqiqatçı kimi müşahidə edən Aida İmanquliyeva M.Nüaymənin əsərlərini sadalayır, onun haqqında söz deyir, həyatında olan çətin günlərin, illərin sorağına düşüb, öz acı təəssüratını oxucularla bölüşür:

Mən özümə tez-tez deyirdim: “Ey insanlar, ey bəşəriyyət, harada görünüb ki, ədəbiyyat və hüquq fakültəsini bitirən, ərəb, rus, fransız, ingilis dillərini bilən, heç bir fiziki və mənəvi qüsura malik olmayan bir gənc cibində bir qəpiyi olmadan gəzsin? Mən hara getdimsə, yalnız bir söz eşitdim: “Təəssüf ki, bizdə sizin üçün iş yoxdur.”

O, tədqiqatında elə məsələlərə, elə problemlərə toxunurdu ki, bütün dövr və zamanlarda global məsələlərin həlli üçün insanların yaddaş kitabı ola biləcək ideyalar toplusuna

çevrilə bilsin. Ona görə ki, işsizlik bugünün özündə də dünyaya miqyaslı bir problemdir.

Şeirələrini bir oxucu kimi sevib, tədqiqatçı kimi təhlil edən Aida xanım M.Nüaymənin məhəbbət lirikaşı üzərində də xüsusi dayanır. Seirlərindən alınan təəssürat nəticəsində məlum olur ki, bu məhəbbət şeirləri başqa millətə mənsub olan Bela adlı bir qadına ithaf olunub. İslam adətinə görə, ərli qadına başqa gözlə baxmaq günahdır, amma Allah bəndəsi olan insan günahlardan uzaq deyil və sevginin nə vaxt gələcəyi də məlum olmaz. O, öz zamanında gəlir və hər şeyi alt-üst edir, onu gözləyib-gözləmədiyini heç sormur da.

Dərhal hiss olunur ki, şair ağılla məhəbbətin, ürəyin arasında olan mübarizənin qurbanıdır və o, özünü bəşər şairi adlandırır, çünki özünün dediyi kimi, “o, bəşəriyyət üçün yazır”. M.Nüaymənin heç kəsə bənzəməyən bənzərsizliyini üzə çıxaran Aida xanım İmanquliyeva onun kitabları ilə oxucuların təsəlli tapdıqlarını duyub, onları hər kəsin zərif, incə duyğularının tərcümanı hesab edir. Ona görə ki, kövrək duyğuların ifadəçisi hər kəs ola bilmir. Bunu tədqiqat əsəri üzərində müşahidələr apardıqca gördüm və kəşf etdiyim hər tapıntıya sevindim, çünki fikirlərimin, duyğularımın tərcümanına çevrilə bildim.

“Mixail Nüaymə yaradıcılığının əsas mərhələləri” adlanan IV fəsildə Aida İmanquliyeva M.Nüayməni müasir ərəb novellasının banilərindən biri hesab edir, onun fəlsəfi dünyagörüşünü izah edir, fikrini əsərlərindən gətirilmiş nümunələrlə sübut edir:

“Allah bizik”, “Biz Allahıq.” Əgər biz Allaha dua ediriksə, onda, deməli, özümüzə, bizlə olan ən kamil cəhətlərə müraciət edirik. Allah sən və mənlik, hər bir insan özü üçün peyğəmbərlər yaradır.”

Bu fikirləri oxuyandan sonra mənə elə gəldi ki, Aida xanımın fəlsəfi dünyası M.Nüaymənin fəlsəfəsində tamamlanır. Bu fəlsəfənin gücü nədə idi? Niyə M.Nüaymənin yaradıcılığı Aida xanımı özünə bu qədər bağlaya bilib? Axı yaradıcı şəxs sevmədiyi, qəlbən bağlanmadığı heç bir yazıçı, şair, alim haqqında fikir söyləyə bilməz, yazılanlar heç vədə qəlbləri oxşamaz. Qəlbləri oxşamayan, sadəcə söz yığını olan fikirlər əsrləri adlayıb, gələcəyə gedə bilməz.

A.İmanquliyeva onun yerində deyilmiş fikirlərinə münasibət bildirir, gələcək nəsilləri bu dəyərli fikirlərdən faydalanmağa çağırır:

“Bizim bələmiz onda deyil ki, yaxşı əsərlərimiz yoxdur. Bələmiz ondadır ki, bizdə bu əsərləri layiqincə qiymətləndirə biləcək insan yoxdur.” [30, 116].

M.Nüaymə elə cəmiyyət, cəmiyyətin elə insanlarını arzu edirdi ki, onun özünü, yazdıqlarını və yazacaqlarını elə olduğu kimi, öz dəyərində başa düşə bilsin: o, belə şəxslərin soracağında idi.

Mixail Nüaymənin yaradıcılığını tədqiq edən A.İmanquliyeva öz oxucusu ilə M.Nüaymənin oxucusu arasında bir doğmalığa yaradır. Həmin doğmalığın nəticəsidir ki, lap uzun illər məhəbbət haqqında olan düşüncələrimi bu mühacir yazıçının əsərlərində tapdım. Ona görə ki, məhəbbət haqqındakı fikirlərimizdə oxşarlıq var: “Nüaymə məhəbbəti yalnız ruhların birləşməsi, qovuşması kimi başa düşür. Ona görə də əsərlərində məhəbbət əzaba çevrilir və sevənlərə məşəqqətdən savayı heç nə gətirmir.” [31, 15].

Bu izahatdan belə bir sual doğa bilər: məhəbbətin əzabı, məşəqqəti həsrətmi? Elə bir həsrət ki səni səndən alır, bir yoxluğa, bir heçliyə düçar edir. Heçliyə düçar olmuş sevgi sevənlərə xoşbəxtlik bəxş edə bilərmi? - Əsla...əsla...

Elə isə nədən sevənlər onun heçliyini, mənəvi xoşbəxtliyini bilə-bilə yenə ona doğru gedir, gedir... Sevgisi üçün heç kəsdən, hətta sevdiyindən də əvəz ummur. Əvəzi umulmayan münasibət məhəbbət, sevgi, yoxsa insanların bir-birinə öyrəşməsini? Bu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürən hər iki ziyalı - M.Nüaymə və A.İmanquliyeva verdiyi suallara cavabı oxucunun öz ixtiyarına buraxır, onlara olan rəğbət və ehtiramını sözə, fikrə verdiyi yüksək qiymətlə bildirir. Bir sənət kimi ədəbiyyatın gücü elə bundadır. Əgər ədəbiyyat cəmiyyətdə baş verən hadisələrə, insan talelərinə göz yumursa, bu, özü ən böyük cinayət hesab oluna bilər. Ona görə ki, heç bir elm və sənət ədəbiyyat kimi insan əzablarını elə əzabın özü dəyərində təsvir edə bilmir. İnsan yarandığı gündən həmişə əzablara düçardır, həm mənəvi, həm də cismani... Mənəvi və cismani əzablar söz sənətinin liderlərinin yaradıcılığında, istər poeziyada, istər nəsrə, istərsə də onlar haqqında yazılmış tədqiqat əsərlərində öz yüksək bədii ifadəsini tapır. Tədqiqatçı alim, professor Aida İmanquliyevanın yaradıcılığında olduğu kimi...

“Mixail Nüaymənin novellistikası” adlanan V fəsilə tədqiqatçı alim M.Nüaymənin novella yaradıcılığından söz açır. A.İmanquliyeva onun novellalarını sadalayır, müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil etməklə əsərin ideyasının açılmasında oxucuya yardımçı olur. Əsərlərdən gətirdiyi sitatlarla Aida İmanquliyeva sübut edir ki, ailə həyatı M.Nüaymənin novellistikasının əsas mövzudur. “Zəlzələ”, “Sonsuz”, “İki qiyamçı”, “Qoca ifritənin hədiyyəsi”, “Daşyonan”, “Yeni doğulmuş”, “Tilsim”, “Bir qutu kibrit”, “Eşşəyin quyruğu”, “Umm Yaqubun toyuğu”, “Quşcuğaz və insan”, “İki əsgər” və s. hekayələrində yazıcının yaşadığı dövrün ailə-məişət, əxlaq və mənəviyyat panaramı öz əksi-

ni tapır. Elə buna görə də M.Nüaymənin yaradıcılığı həm öz dövründə, həm də müasir dövrümüzdə Şərq aləmində tanınır, oxunur və sevilir.

A.İmanquliyevanın “Elm” nəşriyyatı tərəfindən 2002-ci ildə çap olunmuş “Cübran Xəlil Cübran” adlı kitabında ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, “Qələmlər birliyi” ədəbi cəmiyyətinin təsisçisi və ilk sədri Cübran Xəlilin həyat və fəaliyyətindən bəhs olunur. Göstərilir ki, 1920-ci ildə Nyu-Yorkda yaranan bu cəmiyyətin 11 il sədri olan Cübran Xəlil mühacirətdə ərəb ədəbiyyatının inkişafına təkan vermiş, bir çox ədəbi simaları öz ətrafında birləşdirə bilmişdi. Cübran Xəlilin rəssamlıq istedadının da olduğunu oxucuya çatdıran A.İmanquliyeva qeyd edir ki, ilk çəkdiyi rəsm əsərlərində həyatında olan kədər, doğmalarının vərəm xəstəliyindən (anası, bacısı və qardaşı Butrusu) vaxtsız ölümü sonrakı dövrlərdə yazdığı əsərlərdə öz yüksək bədii ifadəsini tapır. Cübranın bənzərsizliyi nədə idi? Çox maraqlı faktdır ki, tədqiqatçı alim onun fəlsəfi fikirlərinə istinad edir, öz şəxsi duyğularını məhz bu fikirlərin üzərində kökləyir:

“Mənim qəlbimi əzizləyən qəlb üçün. Öz sirlərini mənim ürəyimə boşaldan ürək üçün. Mənim hissələrimin atəşini bu kitabdən alovlandıran əl üçün.” [32, 319].

Hər kəsin qəlbini özündən sonra əzizləyəcək şəxs hər kəsin öz qəlbində əzizləyib qoruduğu KİMSƏSİDİR. O kimsə çox vaxt heç kəsə açılmır. Onu hər kəs öz içində əzizləyir və qoruyur. Bax beləcə məhəbbət böyüyür... Çox vaxt gizli yaşayır, elə gizli də, kimi-kimsəsi olmayan kimi dünyadan köçür...

Bəlkə, elə buna görə də yaradıcılığını öyrənə-öyrənə öz duyğularını da Cübran Xəlilin poeziyası ilə vəhdətdə təsvir və tərənnüm edən Aida xanım onun “Göz yaşı və təbə-

süm” adlı mənsur şeirlərindən təsirləndiyini gizlətmir, müəllifin aşağıdakı fikirlərilə öz mənəvi dünyasını, qəlbində yaşatdığı nağıl dünyasını açır: “Mənim həyatım göz yaşları və təbəssümdən ibarətdir, göz yaşı mənə həyatın sirlərini, onun qaranlıq və zülmətli cəhətlərini izah edir. Təbəssüm məni insanlara, həyata yaxınlaşdırır. Göz yaşı duyğularımın faciəsidir. Təbəssüm sevincimin təzahürüdür.” [33, 18].

Bu fikirləri Aida xanım Cübran Xəlilin “qəlbinin, düşüncələrinin, həyatının iztirablarının inkişafı” adlandırır. Bir yazıçı, şair kimi Cübranın yaradıcılığını tədqiq edə-edə arzularının nədən ibarət olduğunu aşkarlayan Aida xanım göstərir ki, insanlara sevgisi o qədər böyükdür ki, onların səadətinə sevinir, onlarla birlikdə kədərlənir, yaratdığı əsərlərin taleyində oxucularını xoşbəxt etmək istəyir ki, özü də xoşbəxt olsun. Necə deyərlər, “kimisə xoşbəxt elə ki, özün də xoşbəxt olasan”. Yazıcının “Ey külək” şeirində küləyin insanlarla müqayisədə təhlili əslində tədqiqatçının öz fikirlərinin izahıdır: “Sən öz qanadında yoxsulun kədərini və yetimin fəryadını aparırsan, paltarının qırıqları arasında qəribin məhəbbətini, unudulmuş şəxsin dərini, namusunu itirmiş qadının qəlb hönkürtüsünü gizlədirsən: ancaq sən bu balaca adamların qayğılarını qoruyub saxlayırsanmı, yoxsa ona tapşırılanların hamısını çürüntüyə çevirən torpağa bənzəyirsən? Sən bu naləni, bu gurultunu və bu hönkürtünü eşidirsənmi? Yoxsa sən uzadılmış əl görəndə üzünü çevirənlərə və yalvarış səsini eşitməyənlərə - bu dünyanın qoluzorlularına oxşayırsan?” [34, 18].

Dünyadan əli üzülən, onun dəhşətlərindən qurtulmaq istəyəndə bütün insanların üz tutduqları Təbiətdir, Tanrıdır. Bütün insanların... Həm Cübran Xəlilin, həm Mixail Nüay-

mənin, həm Aida İmanquliyevanın, həm də oxucuların... Əlimiz dünyadan üzüləndə, KİMƏSƏ sığınmaq, KİM-İNLƏSƏ duyğularımızı bölüşmək istəyəndə, dünyanın gər-dişindən usananda üz tutduğumuz, tapındımız da yenə ODUR. ONUN böyüklüyü, əzəməti, həşməti qarşısında yer üzünün canlı və cansızları, nəyi varsa, hər şey - bütün dünya lal sükuta dalır... Cahan elə bil qeybə çəkilir... Ondan sonra... Ondan sonra əbədi həyat başlayır...

## O, BAHARI SEVİRDİ

*Elmindən fayda gələn alim abiddən üstündür.*

(Məhəmməd Peyğəmbər)

Aida İmanquliyevanın vətənpərvərliyi təkcə tərcümə etdiyi əsərlərəmi bağlıdır? Əlbəttə, yox. Öz elinə, torpağına, vətəninə o qədər bağlı olub ki, bu elin adət-ənənələrinə olan ehtiramını da dönə-dönə öz əməllərində yaşadıb və bu gün də bizlərə yaşatdırır. Bu baxımdan onun 21 mart 1991-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunan “Novruz şərq ölkələrində” adlı məqaləsi fikrimin sübutudur. Məqalə müəllifi bir fəsil kimi Baharın gözəlliklərindən danışmır, onu insan hissələrinin, duyğularının ifadəsi, tərcümanı, bütün gözəl fikirlərin özülü adlandırır. Görünür, baharın gözəlliyi ilə öz mənəvi dünyası arasında olan yaxınlığı, doğmalığı sövqi-təbii olaraq hiss etmiş, şəxsi yaşantılarını baharla müqayisədə təsvir etmişdir. Məqalənin elə ilk sətirlərindən tarixi araşdırmalara istinad edən Aida xanım üstünlüyü məhz yenə də öz məmləkətinə - Azərbaycana verir: Deyirlər, İran şahı Cəmşid guya dünyanın hər tərəfini gəzmiş, bu diyarı hər yerdən çox bəyəndiyi üçün özünün tacqoyma mərasimini məhz burada keçirmişdir. Həmin gün tarixdə Yenigün (yəni Novruz) adlandırılmışdır və elə həmin vaxtdan, həmin gündən etibarən Novruz bayramı yeni günün, yeni ilin, yeni həyatın başlanğıc bayramı olmuşdur.

Zaman, dövr dəyişdikcə Novruz bayramının yeni əlamətlərlə zənginləşməsinə göstərən Aida İmanquliyeva bu fəslin hansı ölkələri əhatə etməsinə də coğrafi baxımdan yanaşmış, Mərkəzi Asiyadan Balkanlara qədər uzanan böyük bir ərazidə yaşayan türk xalqlarına böyük sevinc bəxş etdiyini

vurğulamışdır. Məqalə müəllifi novruz sözünün ayrı-ayrı türk xalqları arasında necə səslənməsinə, fonetik orfoepiyasına da diqqət yetirmiş, oxşar və fərqli cəhətləri göstərmişdir. Tədqiqat və araşdırmaların nəticəsi olaraq Aida xanım göstərir ki, mərasimlər şərti olaraq üç ərazidə keçirilib:

1. Mərkəzi Asiya
2. Ön Asiya
3. Şərqi Asiya

Məqalədə Mərkəzi Asiyaya daxil olan ərazilərdə (Qazaxıstan, Sibir, Altay, Şimal-Qərbi Çin) yaşayan uyğurların tonqal ətrafında keçirdiyi mərasimlərdən, at yarışlarından söhbət açılır, dastanlardan (“Manas”, “Ərgönəkön”) nümunələr deyildiyindən iftixarla danışılır.

Ön Asiyaya daxil olan ərazilərdə (Şərqi Anadolu, Zaqafqaziya, Cənubi Azərbaycan, Özbəkistan) İran ənənələrinin təsiri olduğunu deyən müəllif nəticədə yenə də üstünlüyü türk adət-ənənələrinə verir. O, ən xırda, bəlkə də, diqqəti o qədər də cəlb etməyən adətləri də təhlil edir, qürurla hər kəsə, dünyanın hər bir vətəndaşına türklüyünü, türk adət-ənənəsinə bağlılığını iftixarla göstərir, Novruz günlərinin hər anını, xüsusiyyətlərini həm tarixi, həm də ədəbi baxımdan izah edir, Ön Asiya və Şərqi Avropa ərazisinə daxil olan türklərin (qaqauzlar, Krım, Bolqariya, Yuqoslaviya, Kipr türkləri və s.) bayram günlərində müxtəlif mərasim və oyunları bəhs edir, bu adət-ənənələrə şəxsi münasibətini bildirir.

Yazılı mənbələrdə “13” rəqəmi nəhs rəqəmi hesab olunub. Bu rəqəmə münasibət bildiren Aida xanım insanların bayram günlərində “13” rəqəminin nəhsliyindən çıxmaq üçün təşkil etdiyi bayram mərasimlərindən ürək dolusu söhbət açır:

13 rəqəmi nəhs sayıldığı üçün həmin gün hamı evdən çıxır, çəmənlərdə, dağlarda, çay kənarlarında, meşələrdə gəzişir, yeyib-içir, şadlıq edir, müxtəlif musiqi alətlərinin müşayəti ilə rəqs edirlər. Bu vəziyyət gecəyarısına qədər davam edir və yalnız bundan sonra camaat evlərinə dağılır.

Məqalədə həmçinin Misirdə keçirilən Novruz bayramı adətləri təhlil olunur, müqayisələr aparılır.

## IV FƏSİL

**USTAD HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR...**

Azərbaycan EA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə 2004-cü ildə “Nurlan” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Şərq və Qərb” (ortaq mənəvi dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr) adlı kitabda Aida İmanquliyeva haqqında danışılır, həyat və fəaliyyətindən bəhs edilir. Bu kitabda ilk ərəbşünas xanım haqqında alim və ziyalıların söylədiyi fikirlər yer alır. Elə bir fikir ki əsrləri adlayır, onu doğmalarına, yaxınlarına, dostlarına daha çox sevdilir. Bu qəbildən olan xatirələr düzümündə Afaq Əsədovanın “Qərbin və Şərqi mərkəzində yerləşən Azərbaycan modeli” adlı məqaləsini nümunə göstərmək olar. O, məqaləsində Azərbaycan ictimai fikir tarixində Qərb-Şərq elmi-mədəni əlaqələrinin bir nəzəri problem kimi qoyuluşunu, XX əsrin görkəmli şərqşünaslarından biri, tədqiqatçı alim Aida İmanquliyevaya məxsus olduğunu qeyd edir, çünki o, bir mütəfəkkir alim kimi təfəkkür tərzilə Azərbaycan qadınıdır. Onun haqqında yazılanları oxuduqca, izlədikcə gəldiyim qənaət o oldu ki, Aida İmanquliyeva öz dövrünün hadisələrini göründüyü kimi deyil, elə olduğu kimi dərk edən və onu əsərlərində bütöv fikir tutumunda verməyə qadir olan alim və yazıçıdır.

Professor Səlahəddin Xəlilov Aida İmanquliyevanı Azərbaycanda Şərq-Qərb problematikasının ilk sistemli tədqiqatçısı hesab edir. O, xüsusi olaraq qeyd edir ki, onun tədqiqatı yeni mahiyyətli və yeni ünvanlı bir prosesin, Şərqdə təzə bağlanmış milli və ümumbəşəri özünüdərk prosesinin öyrənilməsinə yönəlmişdir ki, bu da tarix və filologiyadan daha çox fəlsəfi qayəyə malik olan bir missiyadır. Vəhdət ideyasının dövrün tələbindən doğan bir zərurət olduğunu

duyan Aida xanım M.F.Axundov, Cəmaləddin Əfqani, M.İqbal, C.X.Cübran, Ər-Reyhani, H.Cavid kimi mütəfəkkir şəxslərin yaradıcılığında fəlsəfi romantizmi əsərlərindən gətirdiyi nümunələrlə sübut etmişdir.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Yusif Rüstəmov “Şərq - Qərb: sivilizasiyaların dialoqu qaçılmazdır” adlı məqaləsində göstərir ki, Azərbaycanda Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, Türkiyədə Ziya Göyalp islamçılıq, türkcülük, qərbçilik adlanan fikir cərəyanlarını birləşdirib ümumi məxrəcə gətirməyə çalışırdılar. Göyalp “türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq” şüarında heç bir ziddiyyət olmadığını göstərir və deyirdi: “Millətini tanı, ümmətini tanı, sivilisasiyanı tanı”.

İqtisad elmləri namizədi Dünyamalı Vəliyevin “Azərbaycan şərqşünaslığının qadın ulduzu” məqaləsində Aida İmanquliyevanın yetişdiyi elmi mühit araşdırılır, göstərilir ki, şərqşünaslıq elminə 60-70-ci illərdə gələn gənclər, sözün əsl mənasında, elmi xəzinəyə daxil olur və adı çəkilən dünya şöhrətli alimlərin başçılığı ilə yaradılmış sağlam elmi-pedaqoji mühitdə yetişir, elmin zirvələrinə doğru irəliləyirdilər. Məqalə müəllifi Aida İmanquliyevanın gəncliyindən başlayaraq, yaradıcılığını “qarış-qarış gəzir”, onun şərqşünaslıq elminin zirvəsini fəth etməsindən qürurla söhbət açır. 1991-cı ildə Şərqşünaslıq İnstitutuna direktor təyin olunan Aida İmanquliyevanın necə böyük arzularla yaşadığını vurğulayan Dünyamalı Vəliyev (onun arzusu “Şərq və Qərb” adlı jurnal təsis etmək, institutun nəşriyyat bazasını yaratmaq idi) ölümünə təəssüf hissi keçirir, Azərbaycan ziyalı mühitinin böyük itkisi hesab edirdi.

Xatirələr düzümündə tarix elmləri doktoru, professor Həsən Əlibəylinin “Azərbaycan şərqşünaslığının beynəlxalq miqyasda layiqli təmsilçisi” adlı məqaləsi Aida İman-

quliyevanın şəxsiyyətinə hörmət və ehtiram hissi ilə yazılıb. Azərbaycanda ərəbşünaslığın əsasını professor Ələsgər Məmmədovun adı ilə bağlayan məqalə müəllifi ərəb dünyasında ədəbi proseslərin dərinədən öyrənilməsində Aida xanımın xüsusi rolunu qeyd edir. Ona görə ki, o, ərəb filologiyası üzrə Azərbaycanda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən ilk qadın alim idi. Etdiyi çıxışlar qulaq asanları valeh edərdi. Bəlkə elə buna görə də pakistanlı professor Aida xanımı Pakistanın keçmiş baş naziri Binəzir Buhuttaya bənzədərək qeyd etmişdir ki, Azərbaycan xalqı zahirən gözəl, yaraşlıq xalq olmaqla yanaşı, həm də elmi, dərrakəli xalqdır. Təkcə Aida xanım İmanquliyevanı tanımaqla bütöv bir millət, xalq haqqında özündə təsəvvür yaratmaq, bu milləti sevdirmək, xalqına başucalığı gətirmək isə hər kəsə nəsisib olmayan bir xoşbəxtlikdir.

Filologiya elmləri namizədi Elxan Əzizov “Kamil azərbaycanlı qadın obrazı” adlı məqaləsində Aida İmanquliyeva haqqında xatirələrini yada salır, 70-dən çox elmi məqalə, 3 monoqrafiyasının şərqşünas tələbə, aspirant və mütəxəssislərin stolüstü kitablarına çevrildiyini göstərir. Təsədüfi deyil ki, Aida xanım “Ərəb filologiyası məsələləri” adı altında dəfələrlə toplular nəşr etdirmiş, onun ərəb ədəbiyyatından “İnsan və quş”, “Ağ günlərin sorağında” adlı tərcümə kitabları işıq üzü görmüşdür.

Fəlsəfə elmləri namizədi Tahirə Allahyarova “Aida İmanquliyeva elmimizdə fundamental nəzəri metodoloji mövqeyin-sintez yanaşmasının yaradıcılarından” adlı məqaləsində xüsusi olaraq qeyd edir ki, onun yaradıcılığı ensiklopedizm, əhatəlik səciyyəsi daşdığı üçün hələ çox araşdırmaların mövzusunun təşkil edəcəkdir. Ona görə ki, tədqiqatçı alim XX əsrin əvvəllərinin Qərb və Şərq ədəbi-fəlsə-



fi dialektikasını tədqiq etmişdir. C.X.Cübranın yaradıcılığını tədqiq edən Aida İmanquliyeva onun "Mən həqiqəti söylədim. Söylədim, demək ki, həqiqət həmişə özü məni arayıb axtaracaq, məni yenə də dünyaya gətirəcək" fikrinə özünü mənən şərik hesab edir. Ona görə ki, hər iki şəxsiyyətin fikirləri üst-üstə düşür, bir-birlərini tamamlayır.

Tədqiqatçı alim Aida İmanquliyeva haqqında fikir söyləyənlər arasında filologiya elmləri doktoru, professor Əmirxan Xəlilovun "Rus poeziyasında şərq motivləri və ərəb məhcər ədəbiyyatı şərq-qərb problemlərinin tədqiqi kontekstində" adlı məqaləsi də var. Dünya xalqlarının mədəniyyət və incəsənətinin tərəqqisinə təsir edəcək elmi-ədəbi töhfələrin nədən ibarət olduğunu araşdıran məqalə müəllifi monumental əsər kimi Aida İmanquliyevanın "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri" adlı əsərinin adını çəkir, XX əsr dünya ədəbiyyatının ədəbi şəxsiyyətləri olan Cübran (1883-1931), Ər-Reyhani (1876-1940), Nüaymə (1884-1988) kimi yazıçıların milli yaradıcılıq xüsusiyyətləri barədə deyil, həm də onların ümumdünya mədəniyyətilə əlaqəsindən danışır. Ə.Xəlilov Şərq-Qərb ədəbiyyatı arasında müqayisələr aparır və belə hesab edir ki, Şərqlə sıx əlaqəyə girən bəzi Avropa şairləri, xüsusən rus poeziyasının görkəmli nümayəndələri üçün səciyyəvi idi.

Məqalə müəllifi rus ədəbiyyatının nümayəndələrindən A.Voronski, V.Mayakovski, S.Koşçekin adını çəkir, Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salır, Yesenini Ö.Xəyyamla müqayisə edir:

Gülüm, o mahnını oxu sən ancaq,  
Xəyyam oxuyardı onu bir zaman,  
Güllərlə örtülüb hər tərəf, hər yan.

Məqalə müəllifi göstərir ki, dünyanın elə bir böyük sənətkarı yoxdur ki, o, Şərq poeziyasının təsiri orbitindən kənarda qalsın. Elə bir görkəmli rus şairi olmayıb ki, o, Şərq poeziyasından yan ötüb keçsin, ondan öyrənməmiş olsun. A.İmanquliyevanın tədqiqatlarını bir oxucu, alim kimi təhlil edən məqalə müəllifi onun əsərlərini bir ideya mənbəyi olaraq gələcək tədqiqatlar üçün "geniş açılmış üfüqlər" adlandırır.

Aida İmanquliyeva haqqında yazılmış məqalələr arasında AMEA-nın akademiki Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işçisi Fazil Abbasovun "Şəkib əl-Cəburinin "Əlvida, Afamiya" romanında Qərblə Şərqlin müqayisəsi" adlı məqaləsində göstərilir ki, Qərblə Şərqlin, Avropa ölkələri xalqlarının həyat tərzi və məişəti, cəmiyyətdə və ailədə qadının yeri, azad sevgi, kişi və qadın münasibətləri və s. müqayisə edilir. Göstərilir ki, ərəb ziyalıları fransız, ingilis yazıçı və maarifçilərindən Volter, Russo, Hüqo, Molyer, Şekspirin, həmçinin rus ədiblərindən Qoqol, Tolstoy, Dostayevski, Çexovun əsərlərini oxuyur, ərəb dilinə tərcümə edirdilər. Bu tərcümələrin bəzilərinə qəhrəmanların adları, hadisələrin başvermə yerləri dəyişdirilib ərəbləşdirilirdi.

Fazil Abbasovun elmi rəhbərinə - Aida İmanquliyevanın əziz xatirəsinə böyük hörmətlə həsr etdiyi "Şəkib əl-Cəburin" "Əlvida, Afamiya" romanında "Qərblə Şərqlin müqayisəsi" adlı məqaləsində yaradıcılığından bəhs etdiyi yazıçıların - Fransız Marroşin (1836-1873), Numan Qasatili (1854-1922), Şükri Asəli (1868-1916), Mixail Saqqal (1852-1926), Əbdül Məsih Əntaki (1874-1922), Əbdül Hamid Zəhravi (1855-1916) əsərlərinə münasibət bildirilir, müqayisələr aparılır, hadisələrin təhlilində qəhrəmanların

xarakterləri açılır. Sevgi, ailə, kişi-qadın münasibətlərini izah edən müəllifə görə məhəbbət, evlənmə bir şəxsiyyətin başqasında itməsi yox, iki varlığın əriyib bir-birinə qovuşmasıdır. Məqalədə bir final kimi səslənən Suzannanın Əkrəmə dediyi (Gadət əs - Səmədin “Ey Dəməşq” hekayəsində) sözləri insanlara günah etməməyə çağırış kimi səslənir: “Siz şərqilər bir əlinizlə gözünüzü yumursunuz ki, o biri əlinizin nələr etdiyini görməsin.”

“Ərəb məhcər ədəbiyyatının şərq qolunda şərq-qərb problematikası” adlı məqalənin müəllifi Zahid Hüseynov Aida İmanquliyevanın fikirlərinə istinad edərək göstərir ki, istər Cənubi, istərsə də Şimali Amerikadakı ərəb mühacirlərinin səyi nəticəsində formalaşmış ədəbi-ictimai təşkilat və ədəbi klubların, onların nəşr orqanlarının, ayrı-ayrı şair, ədib, jurnalist, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir daşıyıcılarının nümayəndələrinin fəaliyyətinin müştərək məcmusu olan məhcər ədəbi məktəblərinin yaradıcıları Qərblə Şərq bədi fikrinin canlı təması təmin etmiş, onların arasında körpü salmış, ölməz sənət əsərləri yaratmış və məhz buna görə də Qərbin və Şərqi sevimlilərinə çevrilmişlər.

Sən demə, Aida xanım Qurani-Kərimi ispan dilinə tərcümə etmiş Yusif Gərib, Mişel Qazma, Həbib İstefan kimi nümayəndələr haqqında ayrı bir kitab yazmaq üçün material toplaymış, lakin amansız ölüm onun bu arzusunu reallaşdıra bilmədi. Məqalə müəllifinin Aida xanımın yaradıcılığına hüsn-rəğbəti bütün yazı boyu oxucunu izləyir, onun özünü də təəssüf hissində saxlayır.

Elm inkişaf etdikcə, araşdırmaların sayı artdıqca tariximizə, mədəniyyətimizə münasibət dünyanın hüdudlarını aşır, xalqı, milləti insanlara daha çox sevdilir. Elə bu sevgidən doğur insanların bir-birinə dəyər vermələri, hörmət və eh-

tiramı... Bəzən vaxtında deyə bilmədiyimiz, qısqanclıqdanmı, etibarsızlıqdanmı deyilməmiş sözlər hər birimizin qəlbində zaman-zaman ağrıya çevrilir... Nə yaxşı ki dünyanın hansısa dolaylarında özümü zə qayıda bilirik, fikirlərimizi, dərdlərimizi doğmalarımızla bölüşə bilirik. Bu paylaşmada isə bir az yüngülləşir, təsəlli tapırıq. Sən demə, bu təsəlliyə nə qədər ehtiyacımız varmış... Niyə bunu doğmalarımızı itirəndən sonra dərk edirik? Niyə? Dünya yaranandan bu “niyələr” insanı elə hey düşündürür, düşündürür. İnsan bu “niyə”lərin cavabını tapmaq istəyir. Dərk edə bilmir ki, niyə insan bəzən arzularına zidd hərəkət edir? Yoxsa arzular zamanın çərçivəsinə sığa bilmirmi? Bütün bu suallara cavab isə yazdıqlarından bəhrələndiyimiz şəxsiyyətlər haqqında ən azından düşünməyi bacarmaqdır. Özü də bu düşüncə o qədər səmimi, o qədər dərin olur ki, onlar haqqında olan fikirləri gələcək nəsillərə miras qoyursan... Və belə xatirələr düzümündə filologiya elmləri namizədi Cəsarət Valehovun “Türk ədəbi-fəlsəfi fikrində Şərq-Qərb sintezinin formalaşmasında Ziya Göyalp yaradıcılığının rolu” adlı məqaləsində tədqiqatçı alim Aida xanım İmanquliyevanın dəsti-xətti göz qabağındadır. Dərhal hiss olunur ki, professorun əsərlərdən özündən sonra gələn nəsillərə bəhrələnilib. Bax budur alim sözü, alim fikri, alim fəlsəfəsi... Əsərləri ilə yetişən bütöv ziyalı ordusu...

Aida xanım haqqında yazılanları oxuduqca bir şeyi dərk etdim. Dərk etdim ki, insan xeyirxahların, onu sevənlərin əhatəsində nə qədər xoşbəxt olurmuş. Aida xanım da eləcə...

## V FƏSİL XATİRƏLƏRDƏ YAŞAYAN ÖMÜR

*Sadə yaratmışdır onu təbiət,  
Sadəni sevərlər, belədir adət.*

(S. Vurğun)

Mən onun haqqında yazarkən düşünürdüm: “Bu dünyaya elə insanlar gəlir ki, özündən sonra da zaman-zaman unudulmur, tez-tez xatırlanır, xatırlandığıca da kövrək, nisgilli duyğular yaşadır onu xatirələrində, qəlblərində yaşadanlara... Bu xatirələr səni öz qoynuna alır, o günlərin həsrəti içini dağdır, qəlbinə bir ağırlıq çökür. Bu xatirələrdən yaxa qurtarmaq, kədəri içində boğmaq istəyəndə isə onun varlığını işində, əməlində yaşadanlara üz tutur-san...”

Onun haqqında araşdırma apararkən gördüm ki, onu sevənlər lap çoxmuş. Nədən? Hər şeydən öncə, xeyirxahlığına görə... Xeyirxah insanlar gördüyü işlərdən ruhən zövq alır, onların əməlləri sifətinin cizgilərində, baxışlarında əks olunur, ətrafında olan insanların yollarına nur paylayır. O da eləcə... Ona görə ki, anası Gövhər xanım, atası Nəsir müəllim həmişə insanları sevməyi sevimli Aidayə dönə-dönə tövsiyə edər, bir valideyn kimi icrasını ondan tələb edərdilər. Odur ki, hələ 132 №-li məktəbdə təhsil alan balaca Aida insanlara olan ilk sevgisini ona dərs demiş müəllimlərinə, sinif yoldaşlarına, yaxın rəfiqələrinə göstərirdi. Buna görə də hamıdan fərqlənirdi. Çox tez zamanda ətrafında olan insanlara özünü sevdirməyi bacarırdı. Ona dərs deyən müəllimlər təsadüfən məktəbə (xəstə olduğu üçün) gəlməyəndə yeni mövzunu da izah etmək istəməzdilər. Müəllim

olduğum üçün bu hiss mənə doğmadır. Ona görə ki, hər bir müəllim dərsi sinifdəki yaxşı oxuyan şagirdlərə deyir, mövzunu izah edərkən onu başa düşən, dərk edən ağıllı baxışlar axtarır.

Hər şeyi öyrənmək, daima öz üzərində işləmək həvəsi onun Azərbaycanda ilk ərəbşünas qadın, elmlər doktoru kimi yetişməsinə səbəb oldu. Elm aləmində özünü alim kimi təsdiq edən Aida xanım hər dəqiqəsini qiymətli hesab edir, qəlbinə və ruhuna yaxın olan hekayələri, əsərləri rus və Azərbaycan dillərinə tərcümə edirdi. İntellekt səviyyəli olduğu üçün heç vədə işindən yorulmur, kitabsız və elmsiz keçən günləri ömründən saymırdı. Onu şəxsən tanıyanların Aida xanımın adı çəkildə necə təəssüfləndiklərinin canlı şahidiyəm. Allah ona hər şeyin ən gözəlini bəxş etmişdi. Elə ölümün də... Sən demə, bu dünyada ölümün də gözəli olarmış?! Nədə idi bu gözəllik? Bəlkə, özündən sonra doğmalarına daha çox bağlılıq. Bir ruha dönüb addımbaaddım onları qorumaq, taleyin dəhşətlərindən xətersizləşdirmək... Bir ana kimi özündən sonra da ağ örpəyə bürünüb ruha dönmək, övladlarının getdiyi yerlərdə qarış-qarış dolaşmaq, onları qorumaq, yenə də qorumaq...

İşinə, sənətinə, peşəsinə o qədər bağlı idi ki, iş stolunun arxasına oturduğu saatları ömründə çox qiymətli hesab edər, yazıb-yaratdığı fikirləri kitablara çevriləndə ruhən zövq alar, onları “övladları” hesab edərdi. “Hansı daha qiymətli-dir?” – sualını eşidəndə isə hər ikisini bağrına basar, onları bir-birindən ayırmağa gücü çatmazdı:

Bala demə, qan olar,  
Yel əsər, tufan olar.  
Bala gəzən yerlərə,  
Analar qurban olar.

Ətrafında olan insanlar onunla söhbət etməkdən doymazdılar, daxilən çox zəngin olduğu üçün insanları çox sevər, yardımına və mənəvi dayağına ehtiyacı olan insanlara etdiyi köməkdən zövq alar, həyata daha çox bağlanardı. Onun bu keyfiyyətləri idi ki, tələbə yoldaşları adı çəkiləndə xəlif bir təbəssümlə onu ehtiramla xatırlayırlar. Akademik Bəkir Nəbiyev Aida xanımı həmişə “ləyaqət timsalı” adlandırır. AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru Zakir Məmmədov Aida xanımın tələbə yoldaşı kimi çox məsuliyyətli, səmimi, çalışqan olduğunu söylərdi. Onun haqqında araşdırma apararkən əldə etdiyimiz məlumatları heç bir təhrifə yol vermədən olduğu kimi sizlərə təqdim edirəm:

**Ирина Евгеньевна Билык:**

*Безумно жаль, когда такие красивые, умные, интересные люди, как Аида, преждевременно уходят из этого мира в самом расцвете творческих сил...*

**Zakir Məmmədov, AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru:**

*Aida Nəsir qızı İmanquliyeva Azərbaycan elminin inkişafında əvəzsiz və özünəməxsus yeri olan ərəbşünas alimdir. O, orta məktəbi qızıl medalla bitirib, ADU-nun (BDU-nun) şərqşünaslıq fakültəsinin yeni açılmış ərəb şöbəsinə daxil olmuşdu. Mən qrup yoldaşım Aida xanımı səmimi, məsuliyyətli, savadlı, çalışqan, elmə sonsuz maraq göstərən tələbə kimi xatırlayıram.*

**Александр Борисович Куделин, доктор филологических наук, профессор:**

*За время нашего относительно недолгого знакомства мне приходилось неоднократно встречаться с Айдой Имангулиевой на конференциях, защитах кандидатских и докторских диссертаций в Баку, Москва и Тбилиси. Я каждый раз становился свидетелем того, с какой энергией азербайджанская арабистка обсуждала научные проблемы и стремилась решить (уже позже, в бытность свою заместителем директора большого востоковедического института) ко всеобщему благу то, что называлось в ту пору «научноорганизационными» вопросами.*

**Bəxtiyar Vahabzadə, xalq şairi:**

*Mən Aida xanımla əsərləri vasitəsilə tanış olmuşam. Onun yaradıcılıq yolunu izləyərkən gözümüzün önündə sistemli, problemin məntiqi konturlarını aydın sezən, elmi təfəkkürü ilə bədii təfəkkürü harmoniya təşkil edən mədəni intellektual qadın obrazı canlanır. Bu yüksək intellektə, mənəvi əxlaqi kamilliyə malik, erudisiyalı, yaradıcı Azərbaycan xanımı həm də mənəviyyət simvolu idi. Aida xanım İmanquliyeva bir alim kimi regional çərçivələrə sığmırdı. O, qlobal miqyaslı tədqiqatçı, dünya şərqşünaslığında tanınmış bir ərəbşünas idi. Öz əsərləri ilə ərəb və Azərbaycan mədəniyyətləri arasında körpü salan bir araşdırıcı idi.*

**Elçin, xalq yazıçısı:**

*Aida İmanquliyeva Azərbaycanda ərəb filologiyası üzrə ilk qadın elmlər doktoru, professor idi. Onun Mixail Nuaymə haqqındakı monoqrafiyası (1975) və “Yeni ərəb ədəbiy-*

*yatının korifeyləri” (1991) monoqrafiyaları Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdu, ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı onlarla tədqiqat əsəri, nəzəri məqalələri dərc edilmişdi. O, aktiv bir vətəndaş-alim, elmi ictimaiyyətin hörmətini qazanmış nüfuzlu elm xadımı idi.*

### **Чингиз Каджар:**

*Вспоминаю Айду ханум, не перестаешь удивляться, как природа смогла вложить в одного человеке все, что создает образ идеальной женщины.*

*Зная о ее любви ко всему красивому, небо послало Айде ханум и Арифу двух дочерей-красавиц - Наргиз ханум и Мехрибан ханум. Дети переняли лучшие черты характера мамы, а она смогла воспитать в них трудолюбие и любовь к жизни.*

Onun haqqında yazanlar çoxdur. Ona görə ki, insan həmişə ömür payına düşən işıqlı insanlar üçün Tanrısına şükürlər edir. İnsanın Allahla, Tanrı ilə təkbətək qaldığı məqamlar, sevgisinə pənah gətirdiyi dəqiqələri olur. Belə vaxtlarda insan həmişə kövrək olur, xeyirxah insanların əhatəsində olduğu üçün qəlbində bir rahatlıq duyur, dualar edir. Əməlisaleh insanlar heç vaxt duasını əskiltmir, əksinə, daha da artırır. Tanıdığımız, tanıdıqca sevdiyimiz insanlar haqqında nə vaxtsa yazacağımızı ilk öncə bilməsək də, çox sonralar buna içdən ehtiyac hiss edirik. Ehtiyac hiss edirik ki, heç olmasa, belə insanları gələcək nəsillərə tanıdaq, tariximizi yaşadaq və bəlkə də, adi bir vətəndaş kimi, üzərimizə düşən vəzifənin heç olmasa, onda birini gələcək nəsillərə miras qoyaq. Bu qəbildən olan insanlar içərisində şəxsiyyətinə böyük hörmətim olan filologiya elmləri dokto-

ru, professor, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvi Vasim Məmmədaliyevdir. Elə bir ziyalı ola bilməz ki, o, tələbə ömrünü həsrətlə xatırlamasın. Bu həsrətin içərisində çox şey gizlənir; ən əsası gənclik... Elə bir gənclik ki illərin bu tayından o tayını içimiz sızlaya-sızlaya xatırlayırıq, “hətta ilk görüşə gedəndə otaq yoldaşlarımızın pencəyini geysək də” (C.Novruz). Nə qərib bir duyğu...

Gənclik bir qızıldır, ömrün əlində.  
Düşərək torpağa yox oldu birdən.  
Tapmaq həvəsilə həmin qızılı,  
Torpağı yuyuram göz yaşım ilə mən.

**(Ə.Xaqanı).**

Vasim Məmmədaliyev Aida xanım haqqında yazdığı xatirəsində göstərir ki, hələ tələbəlik illərində o, tədqiqat obyekti olaraq ərəb məhcər ədəbiyyatını seçdi və çox az müddətdə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək, alimlik dərəcəsi aldı. Get-gedə ətrafında olan insanların Aida xanıma olan hüsn-rəğbəti Azərbaycan hüdudlarını aşır, xalqına, millətinə başucalığı gətirirdi. O yazırdı: “Aida xanım həddindən artıq işgüzar, çox zəhmətkeş idi. O, vaxtın hər dəqiqəsinin qiymətini bilirdi. Akademiyada çalışır, universitetdə mühazirə oxuyar, aspirantlar və diplomçularla məşğul olar, ara-sıra üzvi olduğu Yazıçılar İttifaqına da baş çəkərdi. O, həm də, çox gözəl təşkilatçı idi. Akademik Ziya Bünyadov vitse-prezident vəzifəsinə irəli çəkilərkən öz yerinə Aida xanımı məsləhət bilmiş, o, Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru təyin edilmişdi. Aida xanım qısa müddət ərzində institutda bir sıra islahatlar aparmış, yeni bölmələr açmış, strukturlar müəyyənləşdirmiş, instituta gözəl bir ab-hava gətirmişdi.”

Professor Vasim Məmmədaliyevin məqaləsində Aida İmanquliyevanın etdiyi çıxışların canlı şahidi olduğu vurğulanır və o, aldığı təəssüratını oxucularla bölüşür. Belə bir fikir var: kədəri başa düşmək üçün insan olmaq kifayətdir, sevinci duymaq üçün mələk olmaq lazımdır. Dərhal hiss olunur ki, bir həmkar, həmfikir kimi Aida xanımın uğurlarına sevinən insanlar sırasındadır Vasim Məmmədaliyev. Alqış belə geniş ürəkli, əməlisaleh insanlara, alqış.

Çox yaxın, isti münasibətləri olub hər iki ailənin bir-birilə. Sevinc və kədərlərini bir-birilə paylaşmağı bacarıblar, bir-birlərinə mənən ehtiyac hiss ediblər, çünki dostluğun davam etməsində ailədə qadın həmişə aparıcı rol oynayıb.

Qadın və ana... Hər iki keyfiyyətin aliliyini özündə yadsadan Aida xanımın yoxluğu dostları üçün dərdə çevrildi, mənəvi ehtiyacını, dərdlərin paylaşması üzərinə kölgə saldı. Onu itirəndən sonra dostları da həyatında bir boşluq yarandığını hiss etdilər. Ölümündən illər keçsə də, bu boşluğu doldurmaq mümkün olmadı. Ha çalışdılar, olmadı...

Aida İmanquliyeva haqqında yazanlar arasında akademik Cəmil Quliyev də var. Cəmil Quliyev 10 noyabr 2003-cü ildə "Xalq" qəzetində çap etdirdiyi "Aida xanım böyük alim, gözəl insan idi" məqaləsində Aida İmanquliyevanın insani keyfiyyətlərindən danışır, tərcümə etdiyi əsərləri xüsusi vurğulayır, bir azərbaycanlı alim kimi, Mixail Nüaymənin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı fikir söyləyir. O, xüsusi olaraq qeyd edir ki, Beyruta gedərkən məhz Aida xanımın "Assosiasiya perai Mixail Nüaymə" kitabını və bir neçə hədiyyə aparmışdı. Mixail Nüaymə Aida xanımı şəxsən tanımasa da, təbii ki, onun haqqında yazılmış kitab onda yalnız xoş duyğular oyada bilərdi. Bu görüşdən təsirlənən müəllif Cəmil Quliyevə öz bağçasından bir qızılgül dərib, şəxsən

Aida xanıma çatdırmağı rica edir. Görünür, ona tək bir ədəd qızılgül göndərməklə, ərəb tədqiqat sahəsində yeganə olduğunu vurğulamaq istəmişdir.

İlk ərəbşünas qadın kimi Aida xanım İmanquliyeva haqqında yazılanlar arasında filologiya elmləri doktoru, professor Gövhər Baxşəliyevanın onun 60 illiyi münasibəti ilə yazdığı "Əvəzsiz insan" adlı məqaləsi ("Xalq" qəzeti, 12 oktyabr, 1999-cu il) xüsusi yer tutur. Əvəzsiz insanlar sırasında Gövhər xanım Ə.Əlizadə, H.Araslı və Z.Bünyadov kimi akademikləri və R.Əliyev və A.İmanquliyeva kimi professorların adlarını çəkir, bu kimi insanları işıqlı şəxsiyyətlər hesab edir. O, Aida xanımı rəfiqəlikdən öncə böyük alim kimi xarakterizə edir, onun elm aləminə gətirdiyi yenilikləri nadir hadisə adlandırır. Ona görə ki, Aida xanım ilk dəfə Azərbaycanda milli ərəbist-ədəbiyyatşünaslar məktəbi yaratmış, ərəb kafedrasında 10-dan çox namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmiş, dərslük, monoqrafiyalar hazırlanmışdır. Onun alim kimi fəaliyyəti ətrafında olan insanların elm aləminə qatılmasında böyük rol oynamışdır. Amma min təəssüf... Amansız ölüm... Arzu etmədiyimiz anda insanı haqlayır, həyatı, ömrü yarıda qoyur, fəaliyyəti ilə xalqına çox gərəkli olduğuna da məhəl qoymadan onu alıb-aparır...

Aida xanım ərəb ədəbiyyatının tədqiqinə dair 3 monoqrafiya, 70-dən çox elmi məqalə yazmışdır. Zəhmətsevərliyi onun ən ali keyfiyyəti idi. Məhəmməd Peyğəmbər islama etiqad edən hər bir şəxsə tövsiyə etdiyi "Allahın əmri çalışqanlıqdır. Əzəmətli xalqın buyruğu ancaq çalışmaqla hasil olur" fikirlərini o, bütün həyatı boyu ömrünün qayəsinə çevirmişdir. Aida xanımın istedadı təkə monoqrafiya yazmaqla məhdudlaşmır, gözəl tərcümələri ilə tərcümə ədə-

biyyatını zənginləşdirdi. 1992-ci ildə ölümü ilə yaxın rəfiqəsi Gövhər xanımın qəlbinə çalın-çarpaz dağ çəkən Aida xanımı o, heç vaxt unuda bilmədi. İnsan qəribə, qəribə olduğu qədər də mürəkkəbdir. Bəzən xoşbəxtliyin içərisində yaşadığını o, insanı tərkdən sonra hiss edir. Nə qərib, nə nisgil bir duyğu...

Niyə xalığı-insan sevdiklərini sonadək qoruyub saxlamağı bacarmır? 1992-ci ildən üzü bəri yaxın dostlarının, yaxınlarının iztirablarına səbəb olub özünün yoxluğu ilə...

Deyirlər, qiyamət günündə alimlə abid qıl körpüsü Sırat üstünə gələn zaman abidə deyilir ki, get Behiştə ibadət et və nemətlərdən faydalan. Alimə isə deyilir ki, burada dayan, istədiyini adam üçün iltimas et, çünki sənin iltimasın qəbul ediləndir və alim Peyğəmbərlər məqamında durur!

Bax belə bir alim ömrü yaşadı Aida xanım İmanquliyeva... Heç kəsə bənzəməyən, bənzərsiz bir tale...

Onun haqqında iftixar və qürur hissilə yazan alimlərdən biri də AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev olub. Yaşar Qarayev "Respublika" qəzetinin 17 sentyabr, 2002-ci il tarixində "Şərqsünaslığın şərqli şahzadəsi" məqaləsində onu Şərq dünyasında Füzuli sənətinin həşəmətilə müqayisədə verir, nəcibliyində Şirin, Leyli anılır, gözəllik və məlahətinə görə Şərqsünaslıq institutunun "Şərqli gözəli", "Bakılı Leylisi" adlandırır. Ona görə ki, insanın daxili aləmi zaman-zaman onun xarici görünüşünə təsir edir, əməlləri sifətinin cizgilərində əks olunur. Gözəl bir xanım kimi həmişə diqqət mərkəzində olduğunu Yaşar Qarayev xüsusi qeyd edir, Aida xanıma olan rəğbətinin bütövlüyü, böyüklüyünü göstərmək üçün yazırdı: "Leyli və Məcnun" əsərində belə bir epizod var: Qeys səhrada, qumsallıqda

Leylinin və Məcnunun portretini çəkir. Sonra Leylinin şəklini dərhal silir. Bunun sirrini xəbər alanda cavab verir: "Leyli qəlbimdə, mənim daxilimdədir. Daxilimdə olan varlıq zahirən görünməz." Aida xanımnın qeyri-adi, təkrarsız obrazı da onu yaxından tanıyanların hamısının daxilində, qəlbindədir..."

Həyatda çoxlarından fərqlənən insanlar haqqında söz deməyi çoxlarından da yüksək səviyyədə bacaran alim şəxsi yaşantılarını oxucularla bölüşür: "XIX-XX yüzilliklərdə Şərqi gözəlini biz poeziyanın elm və zəka qatında görürük. Azərbaycanda çağdaş humanitar elmi ən müqəddir fikir orları və cəngavərləri ilə yanaşı, həm də xanım alimlər ərsəyə gətirmişdir. Şərqsünaslıq milli humanitar düşüncədə miqyaslı, möhtəşəm magistralla çevrilmişdir. Vaxtilə Şərq İslam intibahını türk etnik mentaliteti fars-ərəb dil və düşüncə arxetipi ilə bərabər statusda yaratdığı kimi, bu gün də şərqsünaslığın elm məbədinə Azərbaycan Yaxın Asiya və Afrika ölkələri ilə bir yerə daş qoyur. Müəyyən bir müddət bizdə bu elmi hərəkətə Aida xanım İmanquliyeva istiqamət verib: həm elm təşkilatçısı, həm tədqiqatçı alim, həm də pedaqoq və müəllim kimi..."

M.T.Siseronun belə bir fikri var: "Müdrilik elmin mənbəyidir. Müdrilik olmaq kifayət deyil, ondan istifadə etməyi bacarmaq lazımdır."

Müdrik bir şəxs kimi, Aida xanımnın yaradıcılığı, alimliyi həmişə, bütün dövrlərdə bir tədqiqat sahəsi hesab oluna bilər.

Onun haqqında xoş xatirələrini gələcək nəsillərə miras qoyan alimlərimizdən biri də akademik Bəkir Nəbiyevdir. O, Aida xanıma həm incə, həm də cəsarətli qadın adlandırır. Əgər cəsarəti olmasaydı, institut direktorluğu kimi çətin və məsuliyyətli vəzifəyə yüksələ bilməzdi. O, heç

bir çətinlikdən qorxmazdı. İşə başlarkən Tanrıdan yardım istər, Ona sığınar, Ona pənah gətirərdi. Tanrısı da ona kömək edərdi.

Aida xanımın məşğul olduğu sahə çətin sahə idi. Təsədüfi deyil ki, o, ilk ərəbşünas qadın kimi tanındı. Bəkir Nəbiyev Aida xanımın XX əsr ərəb ədəbiyyatı ilə məşğul olmasını “qala üstündə qala qurmaq” adlandırır. Niyə məhz qala? Ona görə ki, Aida xanımın tədqiqatı özündən çox-çox əvvəl deyilmiş fikirlərdən heç də geri qalmır, əksinə, hətta irəli gedir. Ona görə ki, tarixi hadisələri çağdaş ədəbiyyatla zənginləşdirir, “ilk sözü deməyin məsuliyyətinə qatlaşır.” Əgər amansız ölüm vəfa etsəydi, 3 monoqrafiyanın sırasına 70-dən çox məqaləsi də yeni bir kitab kimi ərəyə gələcəkdi. Ömür vəfa etsəydi... Akademik Bəkir Nəbiyev şəxsi avtoqrafı ilə Aida xanımın ona bağışlamış kitablarını şəxsi kitabxanasında ən qiymətli və sanballı kitablar kimi qiymətləndirir: “Aida xanım öz peşəsinin vurğunu idi. O, öz səmimi, mehriban ailəsini sevir, övlad qayğısı ilə yaşayırdı. Aida xanım elini, obasını, Vətəninini sevir, xalqını yüksək səviyyədə beynəlxalq konqreslərdə şərəf və ləyaqətlə təmsil edirdi.”

Bütün bu yazılarda, onun haqqında olan məqalələrdə müsbət keyfiyyətləri, alim kimi fəaliyyəti ilə yanaşı o, adi bir insan kimi də xarakterizə olunur. Bir oxucu kimi dərhal hiss edirsən ki, yazılar çox səmimi yazılıb. Hər bir yazı təbii və səmimi yazılarda oxunaqlı olur, ona görə ki, o illər, əsrlər üçün yazılır. Yazılır ki, gələcək nəsillər həmişə öz keçmişini xoş xatirələrlə yaddaşında saxlaya bilsin. Vay onda ki, xatırlamağa heç nə olmaya. Onda yaşamaqda da bir mənə görmür insan. Özü də yaşının hansı dövründə olur-olsun, həyat gözündən düşür, dəyərsizləşir...

Aida xanım haqqında yazılan xatirələr arasında Malik Qarayevin fikirləri diqqətimi cəlb etməyə bilməzdi. Malik Qarayev Aida xanımı “mələk xislətli insan” hesab edir. Nədənsə, yadıma bu sözlər düşdü: “İnsanın xilqəti onun xislətindədir”. Bu fikrin doğruluğunu zaman-zaman müşahidə etmişəm. Yadımdadı, bir dəfə əsl ziyalılar olan gözəl bir tədbirin iştirakçısı idim. Əsl müəllim obrazından söhbət düşmüşdü. Universitet müəllimləri arasında Aida xanımın adı çox hörmətlə çəkilirdi. Özü də qəribəsi o idi ki, onu tərifləyən biliyini vaxtilə zəif qiymətləndirdiyi tələbəsi idi. Ona qulaq asa-asa düşünürdüm: “Deməli, əsas məsələ tələbənin yaxşı və ya pis oxuması deyil, əsas məqsəd özünü ona sevdirməyi bacarmaqdır. Sevgi olan yerdə isə insan hər şeyə nail olur, çünki Tanrı onun yardımçısı olur:

Sevgi tale, sevgi ömür,  
Möhnətini daşıyasan.  
Sevgi susur, heç nə demir,  
Gərək onu yaşayasan...

(M.Vəkiloğlu)

Bəli, gərək onu yaşayasan... Ağrıları, əzabları ilə birgə... Aida xanımın sevgisi kimi... Yaxınlarına, doğmalarına, övladlarına, tələbələrinə, onu sevnələrə olan sevgisi ilə birgə yaşayasan... Və bu sevgidən qəlbində alınmaz bir qala qurasan, bütün sevdiklərini o qalanın içində bütün bəlalardan qoruyasan və qorumağı bacarasan...”

...Aida İmanquliyeva haqqında yazılmış xatirələrdə filologiya elmləri doktoru, professor Fəridə Vəlixanovanın da öz fikri var. İnsan müəyyən yaş dövrünə gəlib çatanda keçmiş xatirələr ona o qədər qiymətli olur ki... O günlərə əl



uzadırsan, çatmaq istəyirsən, bacarmırsan, heç bacarmırsan... Xatirələr səni öz qoynuna alır... Keçmiş məktəb illərində o qədər də yaxın olmayanları bəzən həyat doğmalaşdırır, onlar yaxın insanlara çevrilirlər. Sən demə, bu doğmalığ onların içində imiş. Sadəcə olaraq bir təsadüf kimi görünən zərurət lazım olmuş onların doğmalaşması üçün. Bəzən bu doğmalığı Tanrı bizə gec verir, tez alır, içimizi dağıda dağıda alır... Elə onların səmimi münasibəti kimi...

Aida xanım haqqında yazılanlar içərisində Vilayət Cəfərin də xüsusi yeri var. O, "Aida xanım haqqında xatirələrim" adlı məqaləsində onun ölümünü "qəfil ölüm" adlandırır, tələbəklik illərini, sonra isə onunla bir şöbədə işlədiyi günlərin sevincini oxucularla bölüşür. O, Aida xanımın çap olunmuş "Cübran Xəlil Cürbran" adlı kitabını "yeni sahə, yeni qaranquş" adlandırır, ona görə ki, artıq 80-cı illərdə Aida xanım keçmiş SSRİ məkanında aparıcı şərqşünaslardan birinə çevrilmişdi. Ona hər yerdə hörmət edir, onunla hesablaşırdılar. O, bunu zərrə-zərrə, damla-damla qazanmışdı.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Aida xanımı "təfəkkür obrazına qatlaşan dilbər" adlandırıb Füzulini anır, onun gözəlliyini, mərdanəliyini Füzuli qəhrəmanları ilə müqayisə edir, sonunda üstünlüyü Aida xanıma verir. Ona görə ki, Füzuli qəhrəmanlarını xəyalən gören B.Vahabzadə Aida xanımı real gözəllik və mərdlik mücəssəməsi hesab edir. Çexovun "İnsanda hər şey gözəl olmalıdır" fikrini əldə rəhbər tutaraq, təbəssümünü də Cokanda təbəssümü (bəlkə də Aida təbəssümü) ilə müqayisədə üstünlüyü yenə də öz millətinin, xalqının qızına verir və bundan fəxarət duyur, onu ərəb və Azərbaycan mədəniyyətləri arasında körpü salan bir araşdırıcı adlandırır.

Xalq yazıçısı Elçin Aida xanımın tələbəklik illərini xatırlayır, qələmini "yazıçı qələmi" adlandırır. O, bunu ona görə qeyd etmirdi ki, Aida xanım Yazıçılar İttifaqının üzvü idi. Aida xanımın qəlbindən süzülən fikirlər onun tərcümə sahəsində olan uğurları ilə bağlı idi. O, kimdən və nədən tərcümə edirdisə, müəllif arxa plana keçir, oxucu sanki Aida xanımın səsini eşidir, onun nəfəsini duyurdu, çünki onun öz dəsti-xətti, öz üslubu var idi. Vaxtın heç nəyə baxmadığına təəssüf edən xalq yazıçısı Elçin, Aşıq Veysəldən gətirdiyi misralarla içindəki möhnətdən qurtulmaq istəyir:

Bir kiçik dünyam var içimdə mənim,  
Möhnətim, zinətim mənə kafidi...

"Çağdaş ərəb ədəbiyyatının mahir bilicisi" məqaləsində akademik Fəraməz Maqsudov Aida xanımı kişi xarakterli qadınlarla (Tomris, Nüşabə, Banuçiçək, Sara xatun, Nigar, Həcər) müqayisə edir, elmi fəaliyyətini nəzərə alaraq, üstünlüyü Aida xanım İmanquliyevaya verir, ona görə ki, simasında minilliklərin dərinliyindən süzülüb gələn bəşəri bir nur - Nefertiti gözəlliyi var idi. Bir alim kimi, Aida xanımın üstünlüyü ərəb dünyasındakı, ərəb ictimai-siyasi dünyagörüşündəki dəyişim prosesini bütün dünyanın mədəni durumu ilə vəhdətdə, qarşılıqlı ünsiyyətdə göstərməsində idi. Fəraməz Maqsudovun Aida xanım haqqında dəyərli fikirlərindən biri də onda görüb müşahidə etdiyi bütün dünyaya ana münasibətinin olması idi. Bütün dünyanı ana kimi qucaqlamaq istəyən Aida xanımı bu fani dünya tez qucağına aldı, qəm laylasını çox tez çaldı... O, bu dünyaya ona verdiyi istedadı üçün borclu qalmadı. Özündən sonra iki qız

balasının simasında ziyalılığını, xanımlığını gələcək nəsillərə miras qoydu...

Xatirələr düzümündə AMEA-nın humanitar və ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi Ağamusa Axundovun "İşıqlı şəxsiyyət" adlı məqaləsi də xüsusi yer tutur: "Qrupda bir tələbə xüsusilə seçilirdi. O, orta məktəbi qızıl medal-la bitirmiş, müəllimlərdə öz gələcəyinə inam yaradan Aida İmanquliyeva idi. Bu, mənim onunla birinci tanışlığım idi. İkinci tanışlığım isə 35 il sonra - 1990-cı illərin əvvəllərində oldu. Bu zaman o, artıq Azərbaycan EA Şərqsünaslıq İnstitutunun adlı-sanlı direktoru, professor Ümumittifaq Şərqsünaslıq Cəmiyyətinin Rəyasət Heyətinin, Şərq ədəbiyyatlarının tədqiqi üzrə Ümumittifaq Əlaqələndirmə Şurasının, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Moskvada və Bakıda nəşr olunmuş qiymətli elmi monoqrafiyaların müəllifi, Tbilisidə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən tanınmış alim və tərcüməçi idi."

Müəllim həmişə intizamlı və istedadlı tələbələri ilə fəxr edir:

Müəllim sözüne qulaq asmayan  
Tarixdə heç zaman ucalmamışdır.

Bir müəllim kimi bu fikirlərin nə dərəcədə həqiqət olduğunun canlı şahidiyəm. Müəllimlik çətin peşədir, gözəl sənətdir. Bu sənətin gözəlliyi yüzlərlə tələbənin müəllimə dikilən baxışlarıdır. O baxışların arxasında böyük fəlsəfə, hikmət gizlənilir. O fəlsəfəni dərk etmək üçün bəzən uşaq kimi kövrəlmək, uşaq kimi düşünmək, hətta uşaq kimi sevmək lazımdır. Müəllim ömrünü kitablar aləmində, o sirlə dünyada keçirir və buna qətiyyətlə təəssüflənmir də. Hər birimiz

ömrü yollarında bizə dərs demiş müəllimlərimizlə fəxr etmişik. Aida xanım İmanquliyeva kimi... Araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, onu sevməyən müəllimi olmayıb. Mənəvi aləminin gözəlliyi, işinə məsuliyyət və bacarığı, səbr və dözümlülüyü onu həmişə ən yüksək səviyyəyə qaldırıb:

Mən dəryayam, dərinliyim bilinməz,  
Mən ümmanam, sərhədlərim bilinməz.  
Mən cahanam, yaşım heç vaxt bilinməz,  
Amma baxın, sevdiyim şey zərrəcik,  
O sehirlə, həm də sirlə hissəcik.

\* \* \*

Kəhkəşanam, kəhkəşanın özü mən,  
Yaradanam, yaradanın özü mən.  
Dil ümmandır, bu ümmanın özü mən.  
Amma baxın, sevdiyim şey zərrəcik,  
O sehirlə, həm də sirlə hissəcik.

\* \* \*

Səma deyil, səmalardan ucayam,  
Qoca deyil, qocalardan qocayam.  
Mən istədim qocaları oxşayam,  
Amma baxın, sevdiyim şey zərrəcik,  
O sehirlə, həm də sirlə hissəcik.

\* \* \*

Heç kim sormur niyə sevdim zərrəni,  
Heç kim sormur bu sevginin sirtini.  
Axtaran yox böyük ümman zərrəni,  
Ona görə sevdiyim şey zərrəcik,  
O sehirlə, həm də sirlə hissəcik.

\* \* \*

Müəllimlər zərrəciklər sərrafı,  
 Özü ümman, zərrəciklər ətrafı,  
 Aliliyi bir sirlicə zərrəcik,  
 Ona görə sevdiyim şey zərrəcik,  
 O sehirlir, həm də sirli hissəcik.

### V.Abbasov

AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru Zakir Məmmədovu Aida İmanquliyevanın yaradıcılığında cəlb edən cəhət onun məhz mühacir ədəbiyyata meyl etməsi idi. Bunu izah etmək üçün Zakir Məmmədov alimin məqaləsindən sitat gətirir:

“Mühacirlər təhsilləri, dünyagörüşləri və xarakterləri etibarlı ilə bir-birlərindən fərqli adamlar idilər. Əgər onların bir qismi azad ölkələrə maddi ehtiyac üzündən gedirdilərsə, digər bir qismi isə Vətəndə açıq yazıb-yaratmaqdan məhrum olan, azadlıq, müstəqillik və sərbəstlik naminə doğma yurdu tərək etmiş qabaqcıl ziyalılar idi.”

Aida xanımı mühacir ədəbiyyata bağlayan nə idi? Mənə, buna səbəb onun insan əzablarını dərk edib, içində dönə-dönə yaşatması, qəlbinin bu ağrı, həsrətlə döyünməsinə idi. İnsan əzablarının nişanələri var onun yazdıqlarında. Bunu isə adi təsadüf hesab etmək olmazdı. Belə izahatlar, belə axtarıqlar adi təsadüfə sığmır və sığa da bilməz. Bu axtarıqlıq dönə-dönə, təkrar-təkrar hadisələrlə yaşamaq deməkdir. Onun elə böyüklüyü də bunda idi. Haqqında yazdığı alimləri, nasirləri şəxsən tanımasa da, əsərlərində onları duyur, sevir, qayğıları ilə yaşamağı bacarırdı. Bu isə hamıda olmayan, başqalarının çox həsəd aparıla biləcəyi

istedaddır. İstedadı isə Tanrı hamıya bəxş etmir. S.Şirvani yazırdı:

“Cəvahir toz-torpağa batsa da, yenə qiymətini itirməz, toz-torpaq göyə qalxsə da, yenə qiymətə minməz. Təbiyyətsiz istedad heyfdir, istedadsız təbiyyə isə mümkün deyildir. Kül oddan əmələ gəldiyi üçün ali əsli-nəslə vardır, lakin özündə hünər olmadığından torpağa bərabərdir, şəkərin qiyməti qamışdan əmələ gəldiyi üçün deyil, təbiətində şirinlik olduğu üçündür.”

Xatirələr düzümündə professor, əməkdar elm xadimi Rüstəmov Azadənin fikirləri də qiymətlidir. Ən azından ona görə qiymətlidir ki, təbii yazılıb. Onun “Ulduz sönməz, axıb gedər” ifadəsində bir təəssüf var. O, ədəbiyyətə qovuşan Aida xanımı öz sevdiyi, seçdiyi sənətin məcnunu adlandırır. R.Azadə məqaləsində Aida xanımın əsərləri haqqında dəyərli fikirlər söyləyir və təəssüflə 1995-ci ilin baharında dahi Azərbaycan şair-mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyi ərəfəsində İraq-Ərəb Respublikasına, Bağdadda sənətkarə həsr edilmiş beynəlxalq simpoziumda iştirak edə bilməməsinin acısını yaşayır. O, bu illər ərzində yazdığı məqalə və kitablarda özünü vətəndaş, alim kimi dönə-dönə təsdiq etdi. Bir ziyalı kimi yaradıcılığı o qədər zəngin idi ki, hansı mövzuda, hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq, mənəvi dünyasının zənginliyi daha qabarıq üzə çıxdı.

...Aida xanım haqqında yazılan xatirələr düzümündə professor Fatma xanım Abdullazadənin nağıl şirinliyində olan məqaləsi diqqətimi cəlb etməyə bilməzdi. Məqalədə xoşuma gələn nə oldu? Mənə elə gəlirdi ki, yatmadan öncə oxunan bir nağıla, özü də şirin bir nağıla qulaq asıram... Yaşımızdan asılı olmayaraq, hamımız nağıla qulaq asmağı

sevirik. Ən azından ona görə ki, nağılın sonunu gözləyir, “göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri sənin, biri də nağıl deyənin” ifadəsində xoşbəxt sonluğun şirinliyi ilə yuxuya gedirik: “Biri vardı, biri yoxdu, irigöz, qəşəng, ağıllı bir qızcığaz vardı. Bu qızcığaz əzizlənə-əzizlənə, sevilə-sevilə böyüyürdü. Gözəl bir yay günündə qızcığaz məktəbə getdi. İlk vaxtlar məktəbli çantasını da güclə götürürdü. Gün keçdi, il ötdü, məktəbi qızıl medalla, ali məktəbi müvəffəqiyyətlə başa vurdu. Sevdidi, sevildi, sevgisindən iki qız bala dünyaya gəldi. Deyirlər, yalnız məhəbbətdən və sevgidən doğulan körpələr tərtemiz, ləkəsiz, nurlu gəlir dünyaya... Elə onun ciyərparaları kimi... Nərgiz və Mehriban kimi..”.

Fatma xanımın məqaləsi elə nağıl kimi şirin sonluqla bitir:

“Rənglərdən ən təmizinin, ən safının rənginə, ağ rənginə bürünmüş həmin mənzərədə insanın daxili aləmindən qopub gələrkən onun əks-sədasına çevrilən dərin bir mənə var idi... Həmin ağ rəngdi ki, Aida xanım onu dünyalarca sevərdi. Ağ rəng Aida xanımın rəngiydi. Riyakarlığı, ikiüzlülüüyü, laqeyidliyi heç bir vaxt qəbul etməyən Aida xanım ağ rəngi çox xoşlardı...

İnsan daim tarazlıq axtarır. Öz daxili aləmindəki tarazlığı axrarır. İnsanlarla ünsiyyətdə axtarır, təbiətlə təmasda axtarır. Aida xanım bu tarazlığın sirrini bilirdi. Bilməsəydi, o, heç bu qədər müdrik, sakit, təmkinli də olmazdı. Onun üçün həyatın ən dərin mənası öz daxilində idi. Bizdə idi. Məndə və səndə idi. Bütün insanlarda idi...”

Bu qeyri-adi lirik sonluğun təsiri idi, ya nədən idi, bilmirəm, içimə qərib bir duyğu çökdü. Ha çalışdım, bundan qurtulum, bacarmadım... Ömür yolumun keçmişinə döndüm. Hiss etdim ki, yaşanan və yaşanmayan günlərim bir-birin-

dən haqq-hesab istədi, məni məndən aldı. Sevdiklərimi yalnız mənə bağışlamaq üçün Tanrıma üz tutdum, özümçün şirin bir nağıl, başabaş məhəbbət və sevgidən yoğrulmuş bir dünya qurdum. O dünya hər cür riyadan və məkrdən uzaq idi. O dünyada mənfiliklərin olduğundan da xəbərsizdilər. İnsanlar yalnız və yalnız sevgi üçün dünyaya gəlib. Həsrət qədim daş yazılarda donub qalıb, onun necəliyini, ağrı-acısını təsəvvür belə etmirlər... Nölür Allahım, həsrəti yox elə dünyadan, sil onu ömür səhifələrimdən... Qoy dünya başabaş gözəllik və məhəbbətlə dopdolu olsun!...

## VI FƏSİL CAVABSIZ MƏKTUBLAR

*Əzizim, bəxti yarım,  
Bəxtimin taxtı yarım.  
Üzündə göz izi var  
Sənə kim baxdı, yarım?*

Sənə kim baxdı, Aidam, üzünə yad baxışımı toxundu? Yoxsa dünyanı öz ardınca aparan, heç bir sevgiyə rəhm etməyən, məhəbbəti elə körpə ikən boğmağa qadir olan iblismi kəc baxdı sənə? Sənin gözəlliyini, zərifliyini gözü götürmədi? Sən gözəmi gəldin, Aidam? Həmişə mənim olub, amma indi mənim olmayanım, bəlkə mənə cavab verəsən? Niyə özünü mənə bu qədər sevdirdin, sonra da yox oldun? Axı mən sənə nə etmişdim? Nədən məni bu gen dünyada tək-tənha qoydun? Nədən, Aidam, nədən? Mənim məhəbbətim, sevgim sənə azlıqımı etdi?



Yadımdamı, mənə dünyanın genişliyindən, gözəlliyindən heyrətlə danışardın. Yorulmazdın. Mən elə dünyanı səninçün sevərdim... Amma qərrib bir axşam sən mənə sormadan, məndən izin istəmədən məni tək etdin. Bu, sənin məndən icazəsiz ilk və son hərəkətin oldu! Sənsiz keçən bu illər ərzində səni unuttuğum bir saniyəm də olmadı, Aidam! Sən həmişə mənim yanımdasan, qəlbimdəsən, beynimdəsən! Bəlkə sən mənə səni unutmağın yollarını öyrədəsən, hə,

öyrədərsənmi? Sən bunu mənə öyrətsən də, sənəcə, mən bu "sirri" öyrənmək istəyərdəmmi?

Bilirsən, əzizim, sənsiz keçən gecələrimdə də sənin nəfəsini, sənin ətrini duyuram, ciyərdolusu nəfəs alıram. Elə bilirəm ki, yanımdasan, əllərinlə saçlarıma sıgal çəkirsən, bəlkə inanmazsan, amma inan, əllərinin təması da hiss edirəm.

Hara gedirəmsə, elə bilirəm mənimləsən, çox sevdiyim təbəssümünlə məni oxşayırsan. Qəlbimdə bütün duyğularımı sənə bölüşürəm, elə bilirəm ki, əgər birdən Allah eləməmiş, nəyi isə sənə gec söylərəm, məndən küsərsən. Bu mənə əzab olar, dərd olar... Əzablardansa qorxuram. Sənin əzablarından qorxuram... Aidam, heç bilməzdim ki, sən məni nə vaxtsa tək edə bilərsən. Bilməzdim. Ona görə ki, səni sevən gündən sən mənim qanıma işlədin, məhəbbətin damarlarıma axdı.

Hər gün səni görmək üçün evə tələsərdim. Hər dəfə də məni, yalnız məni sevən baxışlarını görəndə, məni sevən ürəyinin yalnız mənim üçün döyündüyünü hiss edəndə qorxardım. Qorxardım bu sevginin gözə gəlməyindən... Səninçün, yalnız səninçün döyünərdi ürəyim...

Əvvəllər sənə deməzdim, demək istəməzdim səni qısqandığımı... Çalışardım ki, sən onu hiss etməyəsən. Amma bacarardımı? Yox, bacarmazdım... Amma indi dünya durduqca qısqırmaq, hayqırmaq istəyirəm: mən səni hər kəsə, hər şeyə, aldığı nəfəsə də qısqanardım. Qısqanardım ki, nəfəsin boynunu, dodaqlarını öpür. Mən səni bütün dünyaya qısqanardım. Bəlkə səni bu qədər sevdiyimçün, bu qədər qısqandığımçün qoca dünya səni məndən aldı? Bəlkə mən səni az sevəydim? Onda səni dünya mənə bağışladımı? Və mənim az sevgim sənin, yalnız sevgi üçün döyünən qəlbinə kifayət edərdimi?

Etməzdi, Aidam, etməzdi...

Yadımdamı, səni ilk dəfə gördüyüm gün... Heç vaxt yaşamadığım duyğular oyatdın qəlbimdə... O hisslər mənə o qədər doğma ki... Sənə ünvanladığım, cavabı yazılmayacaq məktubumla bunun kövrəkliyini sənə anlada bilirəmmi, görün?!

Mən səni görürəm, görürəm gözlərimdə donan göz yaşını... Əlimi sənə uzadıram, amma sən əllərimdən tuta bilmirsən. Tut əllərimdən, Aidam, tut və məni buraxma, heç kəsin ümidinə buraxma, özgələrə buraxma, özgə elə özgədir, özgə ocağına qızınmaq olmur, əzizim, olmur. Sən mənim kirpiklərimdə bir damla yaşsan, səni gözlərimə qaytara bilmirəm, gücüm çatmır, Aidam...

Sən yanımda olmadığın üçün qollarımda güc də yoxdur. Elə bil hər şey - gücüm də, məhəbbətim də sən gedən gün tükəndi... Yox, məhəbbətim tükənmədi, onu sən özünlə apara bilmədin...

Aidam! Günlərimi sənin əksinə baxmaqla başa vururam. Əgər sənin surətin, xəyalın mənim gözlərim önündə deyilsə, qoy mən kor olum. O, burdadır - qəlbimin yaxınlığında. Bəs sən hardasan? Orda, ruhların dolaşdığı, yalanın, rıyanın olmadığı bir məkanda... Məni də yanına al. Əl-ələ tutub dünyanı dolanaq, iki qız balamızı qoruyaq. Qoruyaq onları dünyanın dəhşətlərindən, kəc baxan gözlərdən, dünyanın şərindən qoruyaq... Qoruyaq...

Yadımdamı, biz sənənlə onların qayğıları ilə necə xoşbəxt idik... Elə bilərdik ki, bu, həmişə belə olacaq. İnanmazdıq ayrılığa, inanmazdıq sınağa... Amma sən demə, dərd gələndə varlığından xəbər də vermir. Gəlir və alır, aparır. Sən onun yolunu kəsmək istəyirsən. O isə... Heç sormur da onu gözləyib-gözləmədiyini. Gəlir və hər şeyi alt-üst edib, ge-

dir. Alt-üst olmuş dünyanı yenidən qur, Aidam, mənim, yalnız mənim Aidam... Gəzdiyim yerlərdə də məni sevən baxışlarının işığını görürəm. Görürəm ki, yenə də sənsiz keçən ömür yoluma gözlərindən işıq çiləyirsən. O işıq məni sənə yaxınlaşdırır. Nur çilədiyin yollarımı xətersizləşdirirsən, məni o dünyadan bu dünyanın qovğalarından qoruyursan...

Sənə çatacağım yolun astanasındayam. Sənə çatmaq üçün yolun başlanğıcına qədər gəldim, gəldim, əzizim.

Yola çıxmaq istəyirəm,  
Yol uzunluğunu ilğım kimi axa-axa...

\*\*\*

Yola çıxmaq istəyirəm,  
Göy üzündə şimşək kimi çaxa-çaxa...

\*\*\*

Yola çıxmaq istəyirəm,  
Tər gönçələr hörüklərə saça-saça...

\*\*\*

Yola çıxmaq istəyirəm,  
Arzuların qapısını aç-aça...

\*\*\*

Yola çıxmaq istəyirəm,  
Bu günlərin, gələcəyin yaxasından tuta-tuta.

\*\*\*

Yola çıxdım...  
Dağ başından axıb gələn bir sel kimi...  
Tufanlardan qopub gələn bir yel kimi...

\*\*\*

Yola çıxdım...

Yol uzunluğunu həsrət dolu gözlər gördüm...

Söylənməmiş sözlər gördüm...

Zaman səni məndən uzaqlaşdırmağa çalışır. Zaman qaçır, mən qaçıram. Deyirlər, zamana çatmaq olmur, amma sənə sevgim o qədər güclü ki, mən zamanın belini qıracağam, ayaqlarını sındıracağam və gəlib sənə çatacağam. Lap az qalıb, az qalıb. Sən bilirsən ki, mən dediyimi edən, dediyimdən dönməyən insanam. Mən sənin yanına, sən məni qoyub getdiyini kimi təmiz, saf gələcəyəm. Çıx, məni qarşıla, gələcəyəm, qollarını geniş aç, gözlə məni. Mən gələcəyəm, əzizim, gələcəyəm, Aidam, gələcəyəm...

*Sənin, yalnız sənin Arifin*

## NƏRGİZDƏN...

Anam! Sən məni sənin çox sevdiyini dünyada tək qoydun və getdin... Səni itirdiyim bu illər ərzində heç Sənsiz ola bilmədim. Həmişə mənə elə gəlir ki, yanımdasan, qayğılarımla yaşayırsan... Sənsiz keçən bu illər ərzində məni səndən özgə mən qədər duyan elə Sən oldun. Ana, bu qüdrəti sənə Tanrı səni, məni sevdiyi üçün verdi? Bilmirəm...

Xatırlayırsanmı, Ana, bir dəfə xəstələnmişdim. Necə üstümdə əsirdin, işə də getmədin. Məni heç kəsə etibar edə bilmədin. Mən indi də sənin sevgi dolu baxışlarını görəəm... Xəstəliyimi mənə unudurmaq üçün az qala kiçik qızcıqaza dönər, mənimlə evcik-evcik oynardın. Ana... Ana... Bilsən, səninçün necə darıxmışam... Məktubu sənə yaza-yaza hiss edirəm ki, ürəyim qəfil dayana bilər. Yadımdamı, məni oxşamaqdan doymazdın... Mənsə sən işə gəndə sənə zəng etməkdən yorulmazdım. Səsini eşidən kimi rahat olardım.

Yadımdadı, ilk dəfə məktəbə getdiyim gün, ilk "5" alan gün, məktəbi bitirib, universitetə qəbul olduğum gün... Elə bil dünən idi, Ana... O günlər həm yaxın, həm də uzaqdı, Ana.

Yadımdamı, mənim müdafiəm günü necə həyəcan keçirirdin. Mənə dedin: "Qorxma, Nərgizim, səni özündən xəbərsiz xeyirxah qüvvələr qoruyur, axı sən yuxusuz gecələr keçirmisən, oxumaqdan yorulmamisən, Allah həmişə xeyirxah-



ları qoruyur.” Bu sözlərin bilsən, mənə necə ruh verdi, Ana. Müdafiə zamanı elə hey sənə baxırdım, gözlərindən işıq alırdım. Elə bilirdim, o işıq mənə qoruyur. Müdafiə başa çatanda ilk dəfə sənə yaxınlaşdım. Sən isə “Müəlliminə təşəkkür et, Nərgiz!,- dedin... Sən belə idin, Ana, ən sevincli anında da onu başqaları ilə bölüşərdin. Necə böyük ürəyin varmış, Ana. Hərdən öz-özümə fikirləşirəm: “Görəsən, mən Sən ola bildimmi? Övladlarım üçün Sən ola bildimmi?!”

Hər şeyi sənlə, sənə danışmaq istəyirəm. Bilsən, sənə nə qədər ehtiyacım var, sənə deyiləsi nə qədər sözüm var... O sözləri hər gün qəlbimdə dolandırırım. Fikirləşirəm: “Görəsən, sən mənə duyduğunu? Axı sən həmişə ruhun ölməzliyindən danışardın və deyərdin: - Analar heç vaxt ölmür, onlar həmişə övladlarını qoruyur, çünki Tanrı onları məhz bununçün dünyaya göndərib.” Mən inanardım bu sözlərə. İnanardım ki, sən həmişə bizimlə olacaqsan.

Yadımdamı, Ana, bir dəfə tanışlarımızdan birinin anası vəfat etmişdi, (qızı elə, deyəsən, mən yaşda olardı). Mən çox kədərləndim, elə hey sənə baxırdım, qorxurdum ki, Allah eləməmiş, birdən sən bizi tərk edərsən... Dərhal pərişanlığımı hiss etdin, mənə bağına basdın: “Qorxma, qızım, mən sizi tək qoymaram,” - dedin. Mən kövrəldim, ağladım... Sən də eləcə: “Nərgizim, sən əməlli-başlı böyümüsən,” - dedin. Elə bil onda hiss etdin ki, səni itirə biləcəyimdən bərk qorxuram: “Qorxma, qızım, mən sizi həmişə güclü görmək istəyirəm,”- dedin. Dedin, söz verdin, amma əməl etmədin... Əməl edə bilmədin.

Nədən, Allahım, nədən? Nədən bu gen dünyada mənə Anasız buraxdın? Yoxsa, istədin ki, mən sənə fərağında anasız yaşayım?...

Anam! Bilirəm, bilirəm, sən gündüzlər də, gecələr də mənə qoruyursan, ömrümün keşikçisisən, gecələr isinmək

üçün isti ana qucağına ehtiyac duyanda beşiyə dönüb, mənə qucağına alırsan... Mən bunu bilirəm... Sən bu dünyanı tərk edəndə dünyam da dağıldı... Səni torpağa - soyuq məzara qoymağı bacarmadım. Qorxdum... Qorxdum ki, məzarda üşüyərsən, səni qəlbimdə dəfn elədim... yalnız qəlbimdə...

*Sənin ilkin*



## MEHRİBANDAN...

Anam mənim! Mənim cismən sənətsizliyimdən 16 il keçir... Düz 16 qış, 16 bahardır ki, sənətsiz yaşıyıram, amma bu 16 ildə sənənin nəfəsini, hərəkətini duymadığım an olmadı... Hər gün gecənin səhərində gözlərimi açanda qəlbimdə qəlbini duyuram: "Sabahın xeyir, Mehribanım, körpə balam, sonbeşiyim..." - deyirsən mənə... Dodaqlarının təması hiss edirəm alnımda... Gözlərimi yumub, sənənin hərəkətilə qoynunda uyumaq istəyirəm. Sənətsizliyi unutmaq üçün... Sənətsizliyi boğmaq üçün... Sənətsizliyin məni heç vaxt, heç yerdə tapa bilməyəcək yoxluğu üçün... Kaş mən zamanın gedişini saxlaya biləydim, kaş mən dünyanı tərsinə fırlada biləydim, kaş mən səni məndən alan dünyanın bağırını dəlib, səni bağırımın başında ölümdən qoruya biləydim...



Sən məni məhəbbət və sevgi ilə, qayğılarımı yaşaya-yasaya böyütdün. Anam mənim, amma mən sevgim, məhəbbətimlə Səni ölümün əlindən ala bilmədim. Ölümün fəlakəti sevgimin çəkisindən ağırmı oldu?! Niyə mən ölümün qarşısını kəsə bilmədim? Bəlkə sən bunu mənə indi izah edəsən?!

Yadımdamı, Anam mənim, Sənənin gözlərini mən çox sevərdim. Orda mən təmizlik, saflıq, məhəbbət, bir dəniz ənginliyi görərdim. Məni sevən baxışlarından heç vaxt sevgi əskilməzdi. Elə bil Tanrı o gözləri yalnız dünyaya işıq, nur,

sevgi paylaşmaq üçün göndərmişdi. Elə buna görə də mən göz həkimi oldum... İndi keçmiş xatirələrin qoynunda bunu dərk edirəm. Dərk edirəm ki, sənətimə olan sevgim sənənin gözlərinə olan sevgidən doğulubmuş. Mən bunu o andaca duymuşdum. Duymuşdum ki, ananın övladına, övladın da anaya olan sevgisi yalnız gözlərindən başlayır. Eşq dolu, məhəbbət, sevgi dolu gözlərdən... Deyirlər, göz qəlbənin aynasıdır... Sənənin büllur, şalalətək çağlayan gözlərində ürəyini görərdim. İnsanlara sevgi, qayğı dolu gözlərini...

Yadımdamı, Anam mənim, tez-tez sənə sığınardım, sənə olan məhəbbətimin yalnız Sənənin olmasını Tanrıya yalvarardım, hətta bəzən qorxardım... Qorxardım içimdə doğula biləcək məhəbbətdən, sevgidən... Sən demə, Tanrı insanlara verdiklərinin ən gözəlini vermiş. Heç hiss etmədim bu sevginin necə doğulmasını, necə böyüməsini... Yadındamı, Anam mənim, İlhamla xoşbəxt günümüzdə sən həm şad, həm də qayğılı görünürdün... Mən səni heç vaxt belə görməmişdim. Bunu Atam da hiss etmişdi. Səni baxışları ilə sakitləşdirməyə çalışardı. Mənə son sözünü xatırlayırsanmı?

- "Mehribanım, heç bilmirəm sənə nə arzu edirəm? (sənin titrəyir, gözlərindən qayğı dolu yaş süzülürdü) Bir-birinizi sevin, bir-birinizə dayaq olun, nə qədər çətinliyiniz olsa da, bir-biriniz üçün yaşamağı bacarın, məhəbbətinizin tükənməsinə heç vədə imkan verməyin, həmişə bir-birinizə dəyə biləcəyiniz sözünüz olsun."

Anam mənim! Sənənlə bağlı xatirələr o qədər şirin ki... Həsəratın də bağırına köz basır...

...Dün gecə yuxuma gəlmişdin. Həsəratla, qayğıyla... Gördüm hər tərəf gül-çiçək... Sən demə, bu sənənin gəlişinlə bağlı imiş... Gördüm ki, mənə deyirsən:

- "Mehribanım, göz bəbəyim, nur payım. Bilirəm, mənsiz darıxırsınız, amma darıxmayın, mən hər gün sizi görürəm... Görürəm necə xeyirxah işlərlə məşğulsunuz, hər bir hərəkətinizdən xəbərim var, qürur duyuram. Yadınızdadı, sizə o qədər nağil danışmışam ki... Yatmış şahzadə barəsində, göyçək Fatma haqqında... Yuxu gözlərimi yumanda ona gülürdüm və deyirdim: çıx get, mən qızlarımın arzuları ilə yatıram. Bax, hələ o vaxtlar mən sizin arzularınızı, sizin gələcəyinizi görürdüm. Görürdüm ki, qızım Nərgiz alim olacaq, mənim yarımçıq qalmış arzularımı - dünyanın vəfasızlığından çata bilmədiyim arzularımı həyata keçirəcək, mənim istəklərimdə yaşayacaq.

Görürdüm ki, Mehriban balam bütöv bir milləti ardınca aparmaq qüdrətinə malik olacaq. Qızım, xatırlayırsanmı, İsmayıl bəy Qutqaşının "Rəşid bəy və Sədət xanım" hekayəsini oxuyandan sonra özünü Sədətlə müqayisə edərdin. Sevinərdin ki, azərbaycanlı olan general İsmayıl bəy uzaq ölkələrdə millətində başucalığı gətirib. Fəxr edərdin ki, ensiklopedik bilik sahibi Abbasqulu ağa Bakıxanovu Avropada tanıyandan sonra ona olan ehtiram çoxlarına nümunə göstərilib.

...Mehribanım, mən sənin yüksək tribunalardan etdiyini çıxışları görürəm, hiss edirəm duyğularını, səninlə fəxr edirəm, mənim balam. Mən bu dəmlərdə sənin xeyirxahın, səni qoruyan məlakənəm. Unutma, həmişə millətinin qızı ol, bütün və bütöv Azərbaycanın ol, insanları sev, onların qayğıları, problemləri ilə yaşamağı bacar. Sənə üz tutmuş, səndən kömək uman insanlara qarşı sədaqətli ol..."

...Yuxudan ayılında səni yenidən görmək üçün nələr etməzdim, həyatımdan nələri verməzdim... Heyhat... Qəribədir... Hər dəfə insanların gözlərinə baxdıqca sənin məsum

gözlərin gözlərim önündə canlanır və sənin gözlərindən aldığı sevinc dolu sevgini insanlara paylaşmaq istəyirəm.

...Ey mənim bəmbəyaz geyimli məlakə Anam! Ötən bu 16 il səni məndən uzaqlaşdırma bilmədi, əksinə, daha da yaxınlaşdı. Nədən dünya bu qədər vəfasızmış, Anam mənim, nədən?! Elə bilirsən ki, mən ayrılı bildim, uzaqlaşma bildim səndən? Bacarmadım... Heç sən də bizdən uzaqlaşma bilmədin... Sən də bacarmadın... Sənin gözlərin mənim Leylamın, Arzumun, Heydərimin gözlərində yaşayır... Elə bilirəm ki, sən yenə də mənimləsən, elə dünyanın sonuna-dək mənimlə olacaqsan...

*Sənin sonbeşiyin*

## SON SÖZ

*Sənin bəhrən yeyən kimdir?  
Kiminkisən? Yiyən kimdir?  
Sənə doğru deyən kimdir?  
Yalan dünya, yalan dünya.*

(M. Şəhriyar)

Yalan dünya! Yaman dünya! Dərdləri bol, sevinci az, əzabı çox, nəşəsi az, kədəri bol, ələmi çox, sevgisi az, nisgili çox, vüsali az... Bax belə bir dünya dünya yaranandan insanlara sonsuz əzablar verdi, onları xoşbəxtliyin içərisində tam yaşatmadı, qram-qram verdiyini birdəfəyə aldı, heç kəsə-doğmalarına da rəhm etmədi:

Söz verdim, söz adlı dəfinə verə,  
Tək bircə ölümsüz qərinə verə,  
Umdum, nə verdi ki, küsdüm, nə verə?  
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

\*\*\*

Ömrünə vay salar, vaydan utanmaz,  
Saç yolub - hay salar,  
Haydan utanmaz,  
Günəşdən utanmaz, Aydan utanmaz,  
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

\*\*\*

Bir gözü işıqdı,  
Bir gözü buzdu,  
Məkrli qadındı, gülçöhrə qızdı,

Həlimdi, kövrəkdi, sərtidi, quduzdu...  
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

(M.Araz)

İnsanlara sonsuz əzablar verən, sevgisini də tam verməyən bu dünyanın nəyindən küsək? Bir halda ki, dünya elə, belə dünyadır... Ağrısı, acısı ilə dolub-daşan dünyadır. Zərrə-zərrə qazandıqları uğurları (o, keçmiş SSRİ-də Ümumittifaq Şərqsünaslar Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin Şərq ədəbiyyatının Tətbiqi üzrə Ümumittifaq Koordinasiya Şurasının üzvü idi; Azərbaycan şərqsünaslıq məktəbinin nümayəndəsi kimi Moskva, Kiyev, Sankt-Peterburq, Poltava, Hamburq, Düşənbə, Tbilisi və başqa şəhərlərdə keçirilən elmi konqres və simpoziumlarda, sessiyalarda məruzələr etmişdi) xalqına miras qoydu, özü isə... Özü isə əbədiyyətə qovuşdu... Doğmaları - övladları, ömür-gün yoldaşı ölümün qarşısını kəsmək istədi, ha tərəfdən kəsdilərsə, o tərəfdən bağlandı nicat yolu... Qəfil xəstəlik bir iblisə döndü, onu doğmalarından ayırmaq istədi... Amma yalnız cismini ala bildi, ruhunu isə... Ruhunu isə əbədiyyətə qovuşdurdu, o dünya ilə bu dünyanın gözəllik astanasında saxladı. Saxladı ki, ruhu ağ mələkəyə dönüb övladlarını bütün bələlardan qoruya bilsin. Saxladı ki, ölümsüzlüyün dəyərini insanlara öyrədə bilsin. Saxladı ki, çoxları susanda o, bu yalan, gidi dünyaya haray desin, yazdıqlarını miras qoysun, yazmaq istediklərini, amma dünyanın vəfasızlığından yaza bilmədiklərini ruhunun timsalında övladlarının, nəvələrinin əməllərində bu dünyaya çatdıra bilsin və bu dünyanın insanları da yazdıqlarından həmişə bəhrələnilib, faydalana bilsin.

Aristotel yazırdı: “İstəmədən doğruluq, təəccüblə yaşayırıq, həsrətlə ölürük”. Bəli, həsrətlə ölürük. Elə bir insan yoxdur ki, bu dünyadan həsrətli köçməsin. Həsrət insanın içindədir, ən azından həyatın şirinliyi qədər... Bu vədə Bəxtiyar Vahabzadənin kövrək misraları (“Həyat, sən nə şirinsən”) yada düşdü:

Əzrayıl dedi: Mən canımı almağa gəlmişəm,  
nə sözün var?

Loğman dedi: - Sözüm yox, aldığımı gəl apar,  
Ancaq mənə macal ver bircə anlıq əcəldən,  
Gəl canımı burda yox, o çəmənlikdə al sən.

\*\*\*

Əzrayıl razılaşdı... Ayağa qalxdı Loğman,  
Yeridi, daş asıldı ancaq ayaqlarından,  
Asta-asta yeriyib çatdı dediyi yerə.

\*\*\*

Loğman dedi: - Hazırım, al canımı indi gəl.  
Əzrayıl dedi: - Ancaq agah eylə məni sən,  
Ölüm üçün nə fərqi bu çəmən, ya o çəmən?  
Nəçin məni qoymadın orda alım canını?

\*\*\*

Loğman dedi: Həyatın şirin olur hər anı,  
Ordan bura gəlincə bir az ömür qazandım,  
Onu da bu dünyadan özümə fayda sandım.

Amma Aida xanım əzrayılı aldadıb ondan bir parça ömür qazana bilmədi... Mın təəssüf... Amansız ölüm ona və doğmalarına, oxucularına, tələbələrinə, sevdiklərinə heç bir

rəhm etmədən aramızdan çox tez, tez apardı... Əslində, bu ölüm ölümsüzlük idi, çünki o, elə bir tale, elə bir ömür yaşadı ki, çoxları ona həsəd apardı. Həsəd apardı tədqiqatçılığına, alimliyinə və nəhayət, analığına, övladlarının ona olan sevgisinə... O, az yaşadı, amma mənalı, dəyərli yaşadı...

Həyat var ki, ölüm qədər zəhərli,  
Ölüm var ki, həyatdan da dəyərli.

(H. Cavid)

İnsan müəyyən yaş həddinə gəlib çatanda başqalarından çox fərqli doğulduğunu dərk edir. Dərk edir ki, insanın dərk etdiyi və dərk edə bilmədiyi nədədir. Dərk edir ki, dünyanın dərk edilib-edilmədiyinin çox fəlsəfi izahı var... Sən demə, həm ölümün, həm də ölümsüzlüyün fəlsəfi anlamı varmış... Bunu isə daima əməllərində yaşayan və yaşadan insanlar - alimlər varmış yer üzündə... Aida xanım İmanquliyeva kimi...

## İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. **Abbasov Vaqif**. "Müdrük kəlamlar", Bakı-2003
2. **A.İmanquliyeva** "Cübran Xəlil Cübran", B., 1975.
3. **C.X.Cübran**. "Göz yaşı və təbəssüm" əsərləri, külliyyatı, səh. 319.
4. **Mixail Nuaymə və "Qələmlər birliyi"**, M., 1975.
5. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı-Elm-2003, səh. 30.
6. **İmanquliyeva A.** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 41.
7. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 72.
8. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 74.
9. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 76.
10. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 86.
11. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı-Elm-2003, səh. 86. (398 s.)
12. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 92, 100.
13. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 103.
14. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı-Elm-2003, səh. 124.
15. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı-Elm-2003, səh. 126, 127.
16. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı-Elm-2003, səh. 127, 128.
17. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı-Elm-2003, səh. 128.

18. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı-Elm-2003, səh. 134.
19. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 141.
20. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 144.
21. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 146.
22. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 151.
23. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 183.
24. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı - Elm - 2003, səh. 212.
25. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı - Elm - 2003, səh. 218.
26. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 248.
27. **A.İmanquliyeva** "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri", Bakı- Elm-2003, səh. 248.
28. **A.İmanquliyeva** "Qələmlər birliyi və Mixail Nüaymə", Bakı, səh. 70.
29. **A.İmanquliyeva** "Qələmlər birliyi və Mixail Nüaymə", Bakı səh. 91.
30. **A.İmanquliyeva** "Qələmlər birliyi və Mixail Nüaymə", Bakı səh. 116.
31. **A.İmanquliyeva** "Cübran Xəlil Cübran", Bakı, elm nəşriyyatı, 2002 səh. 15.
32. **V.Hüqonun** "Səfillər" (I hissə) Maarif nəşriyyatı, 1988, səh. 3, 319
33. **V.Hüqonun** "Səfillər" (V hissə) Maarif nəşriyyatı, 1988, səh. 275.

## M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz .....	4
“Gözəllik və kamillik ilahəsi” haqqında gözəl və kamil kitab .....	8
Müəllifdən .....	16
Tərcümeyi-hal .....	20
I FƏSİL. Dəryaya gedən yol .....	21
II FƏSİL. Aida İmanquliyeva və “Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” .....	30
III FƏSİL. “Qələmlər birliyi” və Mixail Nüaymə .....	67
O, baharı sevirdi .....	80
IV FƏSİL. Ustad haqqında düşüncələr... ..	83
V FƏSİL. Xatirələrdə yaşayan ömür .....	90
VI FƏSİL. Cavabsız məktublar .....	110
Nərgizdən... ..	115
Mehribandan... ..	117
Son söz .....	121
İstifadə olunmuş ədəbiyyat .....	125

Qənirə Abduləli qızı Əmircanova  
**GÖZƏLLİK VƏ KAMİLLİK İLAHƏSİ**

Nəşriyyatın direktoru:

**Şöhrət Səlimbəyli**

Kompyuter işləri:

**İlqar Əliyev**

Texniki redaktor

**İradə Ələsgərova**

---

Çapa imzalanmışdır 28.07.2007. Kağız formatı 60x84 1/16.  
Fiziki çap vərəqi 8,0. Şerti çap vərəqi 8,0. Tirajı 500. Sifariş 2707.  
Hazır diopozitivlərdən ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

---

Az 1073 Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə.

Tel.: (99412) 434 30 09.



2008  
829

*...Qaribə bir təsadüf... Əslində isə təsadüf kimi görünən, təsadüf təsiri bağışlayan zərurət... Mən belə zərurətləri sevirəm, kədəri, sevinci, hətta əzabları ilə birgə...*

*Sizin haqqınızda yaza-yaza kədər məni daha tez-tez tapırdı. Niyə? Ona görə ki, Siz YOX kimi görünürdünüz, əslində isə görünmək işin mahiyyəti deyil, əsl mahiyyət onun VAR olmasındadır.*

*...Bilsəniz, Sizin haqqınızda yaza-yaza nə düşünürəm? Taleyimdə mənə yaşatdığı hər şey üçün təşəkkür edirəm Yaradana... Təşəkkür edirəm valideynlərim üçün, müəllimlərim üçün... Təşəkkür edirəm ruhum üçün, mənə göndərdiyi sevgim üçün... O sevgim ki qəlbimdə dilsiz doğulub, elə dilsiz də dünyadan köçəcək...*